

Архитектура и зидно сликарство XVI века сарајевске Цареве џамије

АНДРЕЈ АНДРЕЈЕВИЋ

Можда више од било ког другог споменика исламске културе у Сарајеву, Царева џамија је делила историју и тешка, понекад судбинска збивања у овом нашем граду на Миљацки. Смештен на левој обали реке, у крају где се средином XV века зачело турско градско насеље, комплекс ове џамије био је изложен поплавама и пожарима, ратним харањима и осветничким паљевинама, запамтио је уличне борбе и отпор новој, аустроугарској окупацији, смишљене аустријске доградње и реновирања, па чак и бомбардовања у току последњег светског рата.

Установљено је да се турско насеље у овом делу данашњег Сарајева развило покрај и на месту старијег средњовековног трга Торника или Уторковишта, тј. Старог Трговишта или Старе Вароши, како се назива у турским изворима из 1462. и 1468. године.¹ За разлику од овог малог старог насеља, новооснована варошица назива се у турским документима само Трговиште, убрзо потом Сарај, Сарајоваси, Сарајкасабаси и Босназарај, да би се као Сарајево први пут у изворима поменуло тек 1507. године.² Темелје насеља положио је турски војсковођа и крајишник Исабег Исхаковић, који је под сличним околностима, у близини српског средњовековног насеља Трговишта под Расом у то време засновао и Нови Пазар. Но, док су се новопазарске махале у почетку брже шириле, подаци које пружају дефтери Босанског санџака говоре да се у Сарајеву тај процес постепено и доста споро одвијао. У ствари, Сарајево и Нови Пазар била су прва градска насеља у новооснованом Босанском санџаку која су добила статус касабе, дакле ранг отвореног муслиманског насеља, чије се становништво претежно или искључиво бавило градском привредом, односно које је имало бар једну џамију, мектеб, амам, неколико дућана, као и евентуално хан, тј. каравансарај или и неке друге грађевине које указују на његово муслиманско обележје. Сарајево се тако у турским документима 1462. године назива касабом, али већ 1489. године помиње се као шехер. Ипак, те исте године, 1489, Нови Пазар је имао више махала и домаћинстава од града на Миљацки (са 221 кућом пореских обвезника према 199 у Сарајеву). Сарајевске прве махале груписале су се око Цареве џамије, Мехмедбеговог и Ајасбеговог месцида, а њихов број се нагло увећао, за разлику од новопазарских, тек у XVI веку.³

Историја комплекса Цареве џамије

Постављајући темелје новом насељу, Исабег Исхаковић је одмах изградио неколико важних објеката који су имали да нагласе његову оријенталну физиономију, а на првом месту џамију. Из његове сарајевске вакуфнаме, легализоване у овом насељу између 1. фебруара и 3. марта 1462, коју је први пронашао и објавио Глиша Елезовић⁴, а затим, по другом препису, и Хазим Шабановић⁵, види се да је Исабег пре 1462. године на подручју Сарајева подигао завију⁶, мост преко Миљацке⁷, у његовој непо-

¹ V. Skaric, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937, 35—44; H. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi Naučnog društva BiH, XIII (Sarajevo 1960) 71—115; Д. КовачевићКојић, *О средњевјековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Зборник Филозофског факултета XI—1 (Београд 1970) 353—361; А. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni*, Jugoslovenski istorijski časopis br. 1—2 (Београд 1974) 64.

² A. Benac i Lj. Mladenović, *Sarajevo od najstarijih vremena do danas*, knj. I, Sarajevo 1954, 46; Д. КовачевићКојић, *нав. дело*, 361.

³ Н. Филиповић, *Неки нови подаци из раније историје Сарајева под Турцима*, Преглед 7—8 (Сарајево 1953) 67—76; А. Ханџић, *нав. дело*, 64.

⁴ Г. Елезовић, *Турски споменици*, Београд 1940, књ. I, св. 1, бр. 10, 27—36.

⁵ H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom II, Sarajevo 1952, 7—29. Овај Шабановићев текст у потпуности је и без измена пренет у зборник сарајевског Оријенталног института *Vakufname iz Bosne i Hercegovine, XV i XVI vijek*, Sarajevo 1985, 9—26.

⁶ Вакуфнама Исабега, сина покојног Исхакабега, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine...* 14. Ова завија се састојала из текије, мусафирхане и имарета, а функционисала је све до 1697. године кад је изгорела у познатом пожару у Евгенија Савојског. Текија и мусафирхана су затим (1782) обновљене да би 1958, кад се градила брана на Бембаши, биле порушене. Изглед Исабегове текије сачуван је на цртежу А. Бејтића у: *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV (Sarajevo 1953) 253.

⁷ То је такозвана Царева ћуприја која се и данас налази испред Цареве џамије, али су сви изгледи да је Исабегов првобитни мост био дрвен и да је касније, можда у Хусревбегово доба, замењен каменим. Тако се већ средином XVII века у документима помиње камена Царева ћуприја (H. Kreševljaković, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Sarajevo 1939, 39).

средној близини амам⁸ с потребним водоводом⁹, а на супротној, десној обали реке и хан, односно каравансарај.¹⁰ Али, у овој вакуфнами не помиње се ни Исабегова џамија нити његов сарај. Но, како се у овој турској задужбинској повељи из 1462. Сарајево помиње као Сарајоваси, у дословном преводу — дворско поље — то је Хамдија Крешевљаковић с правом закључио да је тај први турски сарај Исабег Исхаковић изградио између марта 1462. и 1463. године, кад је постављен за првог намесника у Босни, тим пре што је и сарај и свој амам снабдео водом оним истим водоводом из врела Пастрме на Бистрику.¹¹

На месту данашње Цареве џамије првобитно се налазила мања џамија, која се помиње у турским документима и коју традиција приписује оснивачу осталих околних објеката Исабегу Исхаковићу. Занимљиво је да се махала која се формирала око ове џамије понекад до 1516. године називала Хатибовом махалом¹² и да је доцније добила име махале Старе џамије султана Мехмеда, или се, пак, називала само СтараАтик махала.¹³ Чињеница да се ова џамија не спомиње у Исабеговој вакуфнами на први поглед је стварала озбиљне недоумице око тога да ли је он у Сарајеву уопште подигао џамију. Међутим, већ покојни Сејфудин Кемура је однекуд, знао да управо на том месту „Исабег Исхабеговић [...] начини џамију са дрвеном мунаром; послије 866. по хиџрету (=1463), када је мерхум Гази султан Фатих Мехмед хан дошао освајајући неке покрајине по Босни у Сарајево, допаде му се поменута џамија, на што му је Гази Исабег поклони те се од тога времена прозове Царевом џамијом".¹⁴ И. Шабановић у својој студији о постанку Сарајева пише да „на основу једног каснијег записа сада поуздано знамо да је ту прву џамију подигао Исабег Исхаковић".¹⁵

Сама локација ове најстарије сарајевске џамије међу другим Исхаковићевим објектима, као што је поменута „Царева" ћуприја и „Царев" амам, који се у Исабеговој вакуфнами изреком наводе као његове задужбине, поткрепљују Кемурина и Шабановићева тврђења. Исто тако, разлог што се ова стара џамија не јавља у Исабеговој сарајевској задужбинској повељи из 1462. године мора да је био логичан и разумљив. Највероватније би се он могао објаснити тиме што је ову муслиманску богомољу Исабег од самог почетка градио на име султана Мехмеда Освајача, чију је славу на Балкану и иначе проносио освајајући за њега Босну. Тако за њено одржавање и плате службеницима није било потребно да оставља посебан вакуф, па ни да њу или добра која би имала да је издржавају уноси у своју вакуфнаму.¹⁶ Већ у сумарном попису босанског санџака из 1489. године спомињу се службеници Цареве џамије¹⁷, који су од почетка били на посебан начин награђивани. Наиме, из једног нешто касније сачињеног

босанског дефтера, писаног 1541. године, види се да средства за плаћање службеника Цареве џамије нису притицала ни из султанове личне касе ни из иначе обимног Исабеговог вакуфа, већ су за хатиба, имама и мујезина обезбеђивана из прихода који су убирани са државних тимара у околини Сарајева и Високог.¹⁸

Крајем новембра или почетком децембра 1480. године горела је стара Царева џамија. Тада је војска мађарског краља Матије Корвина, на челу са Вуком Гргуревићем и бановима Ладиславом од Егервара и Петром Дојчином, из Јајца продрла у Сарајево, ту три дана логоровала, пљачкала и најзад запалила град.¹⁹ На основу једног познијег судског исказа, из 1565. године, зна се да је том приликом од пожара тешко страдала Царева џамија.²⁰ Али, како се девет година доцније (1489), као што је већ наведено, у службеним документима помињу службеници ове џамије, извесно је да је у међувремену она некако поправљена и да је даље служила својој намени.

Први следећи податак о Царевој џамији имамо у Попису вакуфа у Босни обављеном између јула 1540. и априла 1542. године. У њему се каже: „Хатиб, имам и мујезин споменуте џамије поседују тимаре и обављају службу. Њихови тимари су уписани на одговарајућем месту. Трошкови за кајима, џамијску простирку и осветљење одређени су из харача. Обавља се пет молитви."²¹

Петнаестак година после тога, према Кемури, босанском валији Мустабегу (1565) стигао је ферман да Цареву џамију са „каменитом минаром и кубетом наново сазида".²² На ово је валијин заступник Х. Несух, син Муслихудинов, прегледао џамију и саставио записник у коме се каже да „споменуте џамије дуварови од половине да се оборе те назидавши их, ако је могуће, да се кубе начини".²³ После тога, месеца зилхицета 973. године, по Кемури 1565²⁴, у сицил сарајевског шеријатског суда убележено је, уз имена 30 сведока, да на старој Царевој џамији „од велике ватре [...] изгореше хатуле, дуварови испуцаше и чошета се раставише, а дуварови се до темеља размакоше и уздрмаше. Ако се до темеља дуварови: не оборе и не президају, није ни на какав начин могуће да кубе може стајати." Зато је у наставку истог записника закључено: „Нек се до темеља обори, те наново с кубетом сагради, а на сваки начин боља."²⁵

Изгледа да се по овој одлуци одмах поступило. На то указују потоња документа која говоре о раду мајстора на изградњи Цареве џамије. Тако је, према подацима II књиге сицила сарајевског шеријатског суда, Крешевљаковић утврдио да је пре 11. августа 1565. године био запослен на градњи Цареве џамије домаћи неимар Никола.²⁶ Исто тако, В. Скорић је у турским изворима нашао податак да су у то време на ово градилиште долазили и црепари

⁸ Исабегов или Царев амам налазио се на месту данашњег парног купатила уз Цареву цамију. Био је дводелни као и Исабегов амам у Новом Пазару. Уп.: А. Андрејевић, *Два новопазарска амама*, Balcanica VII (1976) 291—304. Сарајевски Исабегов амам је престао с радом 1887, кад му је оштећен водовод, а на његовом месту је подигнуто модерно аустријско купатило по пројекту Јосипа Ванцаша, које је отворено фебруара 1891 (Н. Kresevljakovic, *Banje u Bosni i Hercegovini 1462—1916*, Sarajevo 1952², 73—75; *Parna banja, u Sarajevu*, „Sarajevski list” br. 56, od 10. maja 1890).

⁹ Воду до свог амама и своје (Цареве) цамије Исабег је довео својим водоводом са извора Пастрме на Бистрику, најкасније у јесен 1461. године, јер се већ фебруара 1462. амам у његовој вакуфнами наводи као изграђен објект. Исабегов водовод се покварио 9. новембра 1887. године, кад га је бујица разрушила (Н. Kresevljakovic, *Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, 49—50).

¹⁰ Овај Исабегов каравансарај, познатији под именом Колобара хан, био је по величини и архитектури најпознатији у Сарајеву. На горњем спрату је имао 40 одаја и 4 магаци, а годишња кирија му је 1564. године износила 4.500 акчи. Горео је 1842, а дефинитивно пропао у пожару крајем децембра 1937. године (Н. Kresevljakovic, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, 20—21; Исти, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 19).

¹¹ Овај Исабегов сарај са својим пратећим објектима налазио се на месту данашњег Конака, реконструисаног половином XIX века, у коме и данас одседају шефови држава и политички лидери кад посете Сарајево. Занимљиво је да за Исабегов сарај ХаџиКалфа пише педесетих година XVII века како је „главна варош земаљска тако названа по двору који је у њој султан Мехмед (Освајач) подигао”. Повезујући ове ХаџиКалфине речи с годином Исабеговог постављења за турског намесника у Босни (1463), Крешевљаковић је сматрао да је Исабег овај сарај подигао између 1453. и 1463. године [Н. Kresevljakovic, *Saraji ili dvori bosanskih namjesnika 1463—1878*, Nase starine III (Sarajevo 1956) 13.]

¹² Хатиб је арапски назив за цамијског службеника који петком и о бајраима приликом заједничких верских обреда са минбера држи посебну пригодну проповед, хутбу.

¹³ Н. Kresevljakovic, *Esnafi i obrti...*, 8; М. Mujezinovic, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, knj. I — Sarajevo, Sarajevo 1974, 17—18.

¹⁴ S. F. Kemura, *Javne muslimanske gradevine u Sarajevu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XX (Sarajevo 1908) 475.

¹⁵ Н. Sabanovic, *Postanak i razvoj Sarajeva*, 86.

¹⁶ Истоветан поступак срећемо и у Охриду, где је Синанудин Јусуф Челеби Охрузаде „поклонио” своју Имаретцамију, изграђену на темељима старије Климентове цркве Св. Пантелејмона, султану Бајазиту II. То поклањање два века касније детаљно описује Евлија Челеби (*Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Sarajevo 1967, 566). И тамо оснивач цамије не оставља никаква средства за њено издржавање нити у својој вакуфнами, међу другим својим објектима, помиње цамију. Уп.: Н. Kalesi, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Pristina 1972, 115; А. Стојановски, *Уште нешто за родот Охрузаде и за старите градби на „Имарет” во Охрид*, Гласник Института за националну историју, год. XVI, бр. 1 (Скопје 1972) 97—109. Ипак је и у Охриду као и у Сарајеву муслиманско становништво сачувало јасно сећање на правог градитеља цамије и приписивало је њему. Иначе, о настанку и карактеру „царских цамија” у Босни и Херцего-

вини до сада је најпотпунији приказ код нас дао др Адем Ханџић, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini u XVI stoljecu. Uloga drzave i vakufa*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXV (Sarajevo 1977) 135—138.

¹⁷ Н. Sabanovic, *Postanak i razvoj Sarajeva*, 94.

¹⁸ В. Zlatar, *Popis vakufa u Bosni u XVI stolecu*, Prilozi za orijentalnu filologiju XX—XXI (Sarajevo 1974) 113.

¹⁹ С. Ф. Кемур, *нав. дело*, 476; В. Скарић, *нав. дело*, 44; Д. Bojanic, *Dve godine istorije bosanskog krajista (1479 i 1480) prema Ibn Kemal*, Prilozi za orijentalnu filologiju XIV—XV (Sarajevo 1969) 42-46.

²⁰ Х. Шабановић, *нав. дело*, 93.

²¹ Б. Златар, *нав. дело*, 113. Исти аутор је у већ поменутом сумарном босанском дефтеру из 1541. године нашао да су се тимари хатиба и имама Цареве цамије састојали од села Ступа и засека Доглода, затим од пореза акинџија и пореза војнука, те пореза од осам чифлука. Тимар муџезина исте цамије састојао се од села Мокриње у нахији Високо, од пореза акинџија истог села и од два чифлука у истом селу.

²² С. Ф. Кемур, *нав. дело*, 476. Данас је немогуће прецизирати како је по свом склопу изгледала стара Исабегова (Царева) цамија. Оваква формулација Портиног писменог налога да се „наново сазида” наводила је на претпоставку да та цамија није имала камени минарет ни куполу. С друге стране, познато је да Исабегова цамија у Скопљу и данас има два лонгитудинално постављена кубета и камени минарет (К. Балабанов, А. Николовски и Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, Скопје 1980, сл. на стр. 50), а она његова цамија у Новом Пазару била је изведена са једном куполом (А. Андрејевић, *нав. дело*, сл. 6). За сарајевску цамију Кемур и Крешевљаковић (*Сарајево до Хусревбега*, Споменица Гази Хусревбегове четиристогодишњице, Сарајево 1932, 4) сматрали су да је била „цамија с дрвеном мунаром”, В. Скарић (*нав. дело*, 36) да је била „једна скромна богомоља од лака и јефтина материјала”, а др С. Тихић (*Sarajevo, turisticki vodic*, ed. „Turisticka stampa”, Beograd 1966, 45) и др Е. Н. Ayverdi (*Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, Yugoslavia, II cild, 3 kitab, Istanbul 1981, 361) да је Исабег наредио саградити „мању дрвену цамију, која је изгорела у пожару”. Можда би најближа истини могла бити претпоставка да је сарајевска Исабегова (Царева) цамија била солидно, каменом зидана, покривена четвороводним кровом и са дрвеним минаретом, слично данашњем изгледу цамије Исабеговог сина, херцеговачког санџакбега Мехмеда Исаковића, коју је 1520. гдине подигао на сарајевском Бистрику, само што ова млађа богомоља и сада има камени минарет.

²³ С. Ф. Кемур, на истом месту.

²⁴ Према Књизи таблица за прерачунавање хиџранских у европске године, месеце и дане, коју је издало Турско историјско друштво у Анкари 1959. године, месец зилхице 973. године почиње 19. јуна и траје до 18. јула 1566. године. Овде је свакако у питању нека грешка у писању, преписивању или прерачунавању године. Без сумње је реч о 1565. години, кад још нису почели интензивни радови на грађевинској кампањи у подизању нове цамије. Драгоцено је што Кемур у свом раду доноси и факсимил овог шеријатског записника. (*Нав. дело*, сл. 2).

²⁵ С. Ф. Кемур, 476—477.

²⁶ Тога дана је његов син Марко на суду примио неки новчани дуг од Маргарите, ћерке Марка из Латинлука, који је дуговала умрлом „неимару Николи који је запослен на градњи Цареве цамије” (Н. Kresevljakovic, *Esnafi i obrti...*, 179; Д. Mazalic, *Leksikon umjetnika slikara, vajara, gra-*

из Србије. „Неколико њих од Новог Пазара (село Калина) и Прокупља дошли су 1565. године да праве ћеремит за Цареву џамију у Сарајеву.”²⁷ За надзорника радова шеријатски суд је одредио Судјих Халифу, сина Мухамедовог, а за његове помоћнике судског писара Хајдарефендију, затим Сулејмана Челебију, сина Абдулаховог, и Витхоцу, сина Садиног.²⁸

Тако је у грађевинском подухвату 1565/66. године подитнута нова Царева џамија, тј. онај део који данас видимо као њено језгро: молитвени кубус са куполом на тропицима и камени минарет прислоњен уз његову десну страну (сл. 1). После 1566. комплексу Царева џамије додавани су поједини објекти или је само неким његовим деловима мењан изглед. У следећем, XVII столећу, располажемо са најмање података о тим изменама. Изузев помена да је 1605. године неки Ајнибег уз Цареву џамију подигао мектеб²⁹ и забелешке Евлије Челеби (1660) да у овој џамији „професори исламске традиције бесплатно предају”³⁰, знамо само још да је почетком априла 1693. био сачињен један прорачун за њену поправку и бојадисање.³¹

Само четири године доцније, између 23. и 26. октобра 1697, Сарајево је доживело најтеже разарање у целој својој историји. Било је то за време продора аустријске војске коју је предводио принц Евгеније Савојски. После пљачке и рушења, Савојски је запалио град и тај „пожар је спржио скоро целу варош. Остали су само неки периферни делови Сарајева”.³² Том приликом је теже оштећена и Царева џамија и сви објекти у њеној непосредној околини, од санџакбеговог сараја (Конака) до Исабеговог (Царевог) амама. После три године, у званичном турском попису из 1700, уписано је за целу Цареву махалу: „Стара џамија у истој махали. Околица јој је посве порушена, али се у њој клања. Готових пара (за поправак) и за њу свезаних зграда нема. Хатибу, имаму и муџезину се плаћа од тимара.”³³

У XVIII веку је већ више података о радовима предузетим у оквиру овог комплекса. Најпре је у десном углу дворишта пред џамијом Осман Шехди, син Мехмедефендије Бјелополца, подигао хексагоналну камену библиотеку и тим поводом на њој поставио натпис с назначеном 1759/60. годином.³⁴ Децембра 1768. помиње се једна судска исправа са муџезином Царева џамије ХациМустафом, као потписником, у вези с оправком старог водовода који је доводио воду са врела Хрватин до чесме пред овом џамијом.³⁵ А онда је, тек крајем следеће деценије, босанском валији Абдулахпаши Тефдердаревићу 1779. године дошао царски ферман да „Фатихову џамију у Сарајеву поправи из државне благајне, што овај и учини”.³⁶ Убрзо затим, 1791, један становник Царева махале, Абдулахага Хацимуртовић, саградио је чесму у самом дворишту џамије, о чему говори камени натпис који ту и данас стоји.³⁷ Но, како су

се током времена оловни лим куполе, а и друга места џамије покварили, сарајевско становништво ове махале је 17. фебруара 1797. године упутило у Цариград молбу „Величанству [...] да би благоизволило заповиједити да се поправи” њена џамија.³⁸ Та заповест је свакако у извесном року и стигла, јер се у сицилу од 26. маја 1800. године налази обрачун трошкова о препокривању Царева џамије оловом, што је, како се из обрачуна види, извео неки „мајстор Михат, зимија”.³⁹ О тој измени оловног покривача на овој џамији исте године је у свом знаменитом „Летопису” оставио једну белешку и сарајевски хроничар Мустафа Шевки Башескија, додајући још да је тада „и њена унутрашњост бојадисана”.⁴⁰

У XIX веку Царева џамија је доживела најобимније преправке. На основу једне цариградске дипломе зна се да је иза 1827. године њен главни имам и хатиб постао Мухамед Фадил Шерифовић.⁴¹ После низа година њему је, као мутевелији овог објекта, 1847. године стигла наредба султана Абдул Меџида, сина Махмуда II, да џамију „поправи и рашири”.⁴² И заиста, Шерифовић је, уз остале поправке, „проширио џамију са двије лађе (тетиме), а испред џамије је на осам камених стубова подигао кров испод којег су отворене софе”⁴³, направио два дрвена ћурса, мусандру за муџезина, као и оне у тетимама, преобликовао портал и уврх њега по ставио натпис са султанском тугром Абдул Меџида.⁴⁴ И доцније, кад је политички напредовао, Фадилпаша Шерифовић се, као човек одан централној власти у Цариграду, залагао за уређење и развој комплекса Царева џамије у Сарајеву. Само, тада је он од свог великог богатства доста новца и енергије улагао у грађење добротворних задужбина и својих конака. Пре свега, он је већ 1850/51. године обновио порушени Ајнибегов мектеб (из 1605) на име своје мајке Тамилеханум. То дело је Шерифовић обележио каменим натписом чији је хронограм сам саставио на турском језику.⁴⁵ Затим, 1853/54. он је уз Цареву џамију изградио мувекитхану или „сахатницу” за одређивање тачног почетка молитви и смене месеци у муслиманском календару, која је представљала прву грађевину те врсте у Сарајеву.⁴⁶ Најзад, 1857/58. године Шерифовић је уз ову џамију подигао своју медресу са дванаест ћелија и дерсханом⁴⁷, у којој је неко време, као њен први мудерис, он сам предавао. И ову задужбину Шерифовић је означио својим хронограмом, који се до данас очувао у лапидаријуму Гази Хусревбегове библиотеке.⁴⁸

Након Берлинског конгреса, аустроугарске окупације Босне и Херцеговине и оружаног отпора сарајевског становништва аустријској војсци, град је 19. августа 1878. коначно заузет, а за одмазду је више његових џамија претворено у магацине. Том приликом је и Царева џамија избачена из реда оних које су и даље имале

да служе верским обредима, па је остала затворена пуне три године, све до краја 1891.⁴⁹ Но, убрзо је Беч променио своју политику, надајући се да ће своју силом наметнуту власт лакше одржавати ако се ослони на староседелачки и новодоведени католички живаљ, али и са видљивим настојањем да различитим третманом одвоји и муслиманско становништво од српског. Отуда, у складу са „културтрегерском“ мисијом нове управе, већ 1890. године бечки питомац архитекта Јосип племенити Ванцаш пројектује на месту оштећеног и 1887. затвореног Исабеговог амама ново парно купатило.⁵⁰ После две деценије, пошто су у псеудомаварском стилу изведене Вијећница, Шеријатска школа и неке друге јавне грађевине, „Царско и Краљевско заједничко министарство одобрило је да се за смештање Улемамеџлиса у Сарајеву подигне нова палача на земљишту пред Царевом џамијом“. Да би се ово ново здање саградило, порушене су Осман Шехидијина библиотека из 1759/60. године, Шерифовићева мувекитхана и Асимпашине просторије за имама, хатиба и мујезина. За пројектанта је још 1910. године одређен грађевински надсаветник архитекта Карл Паржик, па се већ тада истиче у штампи: „заједно са овом градњом ће се обновити и Царева џамија, те је ушло у пројект да се џамија што љепше обоји“.⁵¹

Тако реновиран комплекс Цареве џамије остао је углавном до најновијег времена. Изузетак представља последња интервенција на њеној сликаној декорацији у унутрашњости коју је извео и 19. октобра 1930. завршио Карл Јожане (или Јожанц) „Maler“. Он је својеручни потпис и наведени датум исписао кичицом на најновијем сликаном слоју, под прстеном тамбура, а изнад леве тромпе што се ослања на михрабски зид. Други важан догађај, који се не сме заборавити, одиграо се почетком другог светског рата. Тада је приликом немачког бомбардовања Сарајева, 13. априла 1941, комплекс Цареве џамије погодила авионска бомба. Њена експлозија је на чеоној фасади оштетила горњи леви угао молитвеног кубуса, изнад тромпе, спој леве тетиме и улазног трема, као и аркаде на тој страни, али је све то, према др С. Тихићу, само после две године (1943) у целини поправљено.⁵²

ditelja, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, ed. „Veselin Masleša“, 1967, 103).

²⁷ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstrijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937, 63.

²⁸ С. Ф. Кемура, *нав. дело*, Ail.

²⁹ Исто, 484; М. Муџезиновић, *Islamska epigrafika...*, 45—46.

³⁰ Evlija Celebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar Н. Šabanovica, Sarajevo 1967, 109.

³¹ Н. Крешевљакović, *Esnafi i obrti...*, 183.

³² В. Скарић, *нав. дело*, 112.

³³ С. Ф. Кемура, *нав. дело*, 478.

³⁴ Ова библиотека у виду турбета хексагоналне базе и са слепом куполом покривеном оловом стајала је на овом месту све до 1911. године, када је подизана аустријска грађевина Улемамеџлиса. Том приликом је првобитни натпис са библиотеке скинут, она срушена, а сам натпис накнадно узидан над улазом у ово новоподигнуто здање Карла Паржика (С. Ф. Кемура, *нав. дело*, 479—480; М. Муџезиновић, *Islamska epigrafika...* 44—45).

³⁵ Н. Крешевљакović, *Vodovodi i gradnje na vodi...* 59.

³⁶ С. Ф. Кемура, *нав. дело*, 478.

³⁷ Првобитно је то била чесма са пет лула, а сада их на њој видимо само три. У њу је водовод из модерног градског водовода уведен 1891. године (Х. Крешевљакović, *нав. дело*, 61). Факсимил, препис и превод поменутог натписа доноси у својој књизи М. Муџезиновић (*нав. дело*, 43—44).

³⁸ С. Ф. Кемура, *нав. дело*, 478. Молба је упућена султану Селиму III.

³⁹ У наведеном сицилу од 1. мухарема 1215 (26. маја 1800) М. Муџезиновић, је нашао да је само олово за ово препокривање изнело 54.592 паре, а да је мајстор Михат за руке узео 1200 пара (Mula Mustafa Sevkî Baseskija, *Ljetopis 1746—1804*, prevod s turskog, uvod i komentar М. Муџезиновића, Sarajevo 1968, 463, напомена 1).

⁴⁰ М. III. Башескија, *нав. дело*, 463.

⁴¹ F. Nametak, *Fadilpasa Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne*, Sarajevo 1980, 26.

⁴² С. Ф. Кемура, *нав. дело*, 479.

⁴³ Ф. Наметак, *нав. дело*, 158.

⁴⁴ М. Муџезиновић (*нав. дело*, 18—20) доноси фотографију, препис и превод овог као и других натписа из комплекса Цареве џамије.

⁴⁵ С. Ф. Кемура, *нав. дело*, 484. Натпис је сачуван до наших дана и сада се налази у лапидаријуму Хусревбегове библиотеке (М. Муџезиновић, *нав. дело*, 45—46). О песничком, епиграфском и калиграфском стваралаштву Фадилпаше Шерифовића др Фехим Наметак је до сада објавио две засебне књиге: *Fadilpaša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne*, Sarajevo, ed. Orijentalni institut, 1980, и *Divan Fadilpaše Šerifovića*, Sarajevo, ed. »Svjetlost«, 1981. Превод наведеног натписа Наметак доноси у обе књиге.

⁴⁶ Као што више нема мектеба, тако се до наших дана није сачувала ни ова мувекитхана. Њен стиховани камени тарих такође је саставио сам њен оснивач. Натпис је сада уграђен у пасаж зграде Муфтијства (М. Муџезиновић, *нав. дело*, 46—47). У обе своје књиге Ф. Наметак такође доноси превод овог хронограма. Занимљиво је да је уз ову мувекитхану 1872. године босански валија Мустафа Асимпаша доградио једну просторију за мујезине, а над мувекитханом и овом просторијом још две одаје за имама и хатиба Цареве џамије.

⁴⁷ С. Ф. Кемура, *нав. дело*, 485. И ове медресе данас више нема.

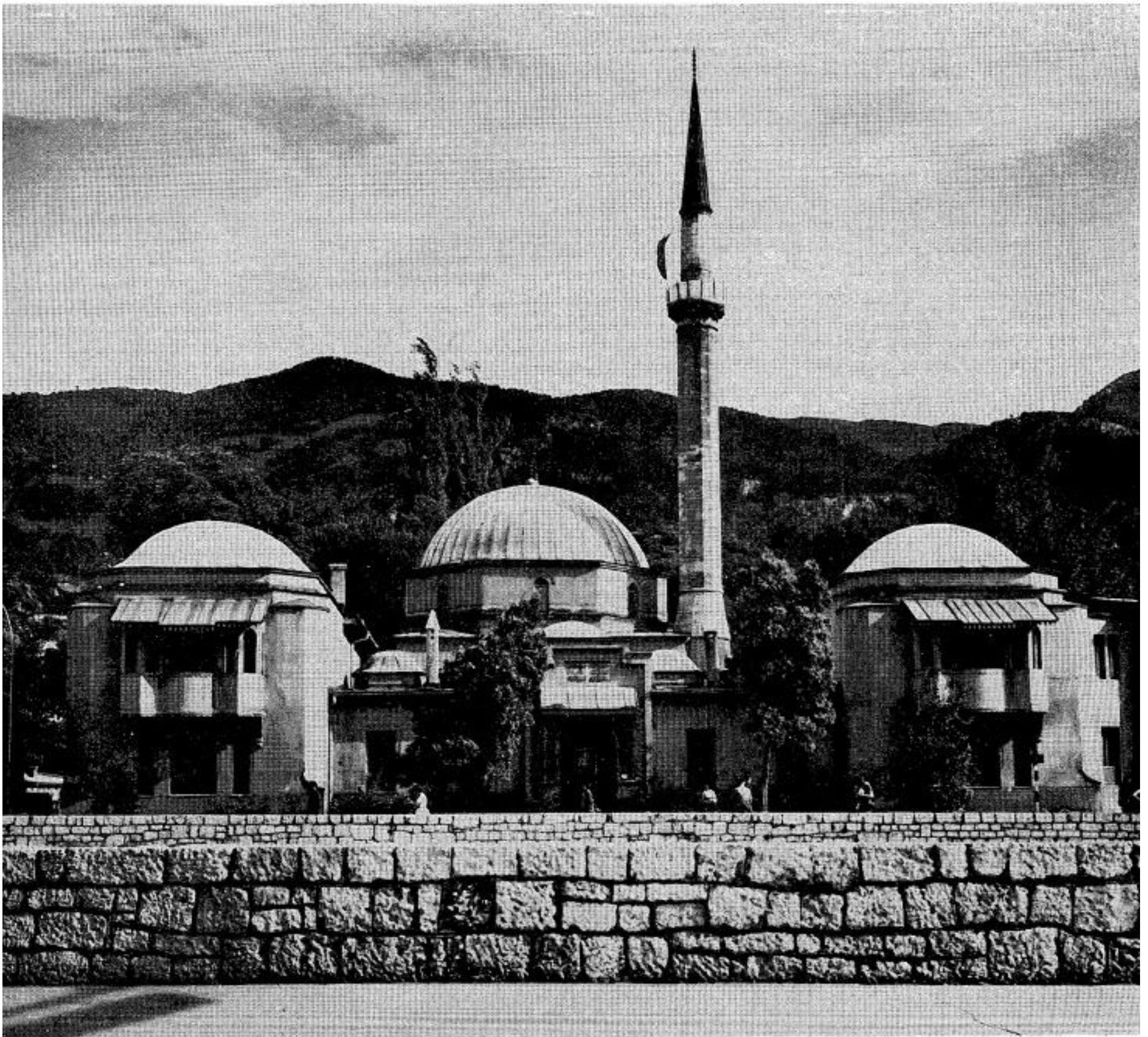
⁴⁸ М. Муџезиновић, *нав. дело*, 47—48; Ф. Наметак превод овог натписа доноси у обе своје књиге.

⁴⁹ Н. Крешевљакović, *Mudževvidi*, Споменица Гази Хусревбегове четиристогодишњице, Сарајево 1932, 153.

⁵⁰ *Parna banja u Sarajevu*, »Sarajevski list«, br. 56, od 10. маја 1890. Ово ново купатило почело је са радом фебруара 1891. године.

⁵¹ *Nova palača za Ulemamedžlis*, »Sarajevski list« br. 92, od 18. aprila 1910. За оба колегијално ми пружена исписа из старе сарајевске штампе дугујем захвалност мр Ибрахиму Крзовићу, доценту Урбанистичко-архитектонског факултета у Сарајеву.

⁵² Dr S. Tihić, *Sarajevo, turistički vodič*, Beograd 1966, 45. Трагови ове рестаурације, извршене 1943. године, и сад се виде у торњим партијама бочне фасаде леве тетиме, где је другом техником зида-

Сл. 1. Савремени изглед комплекса Царева џамије у Сарајеву

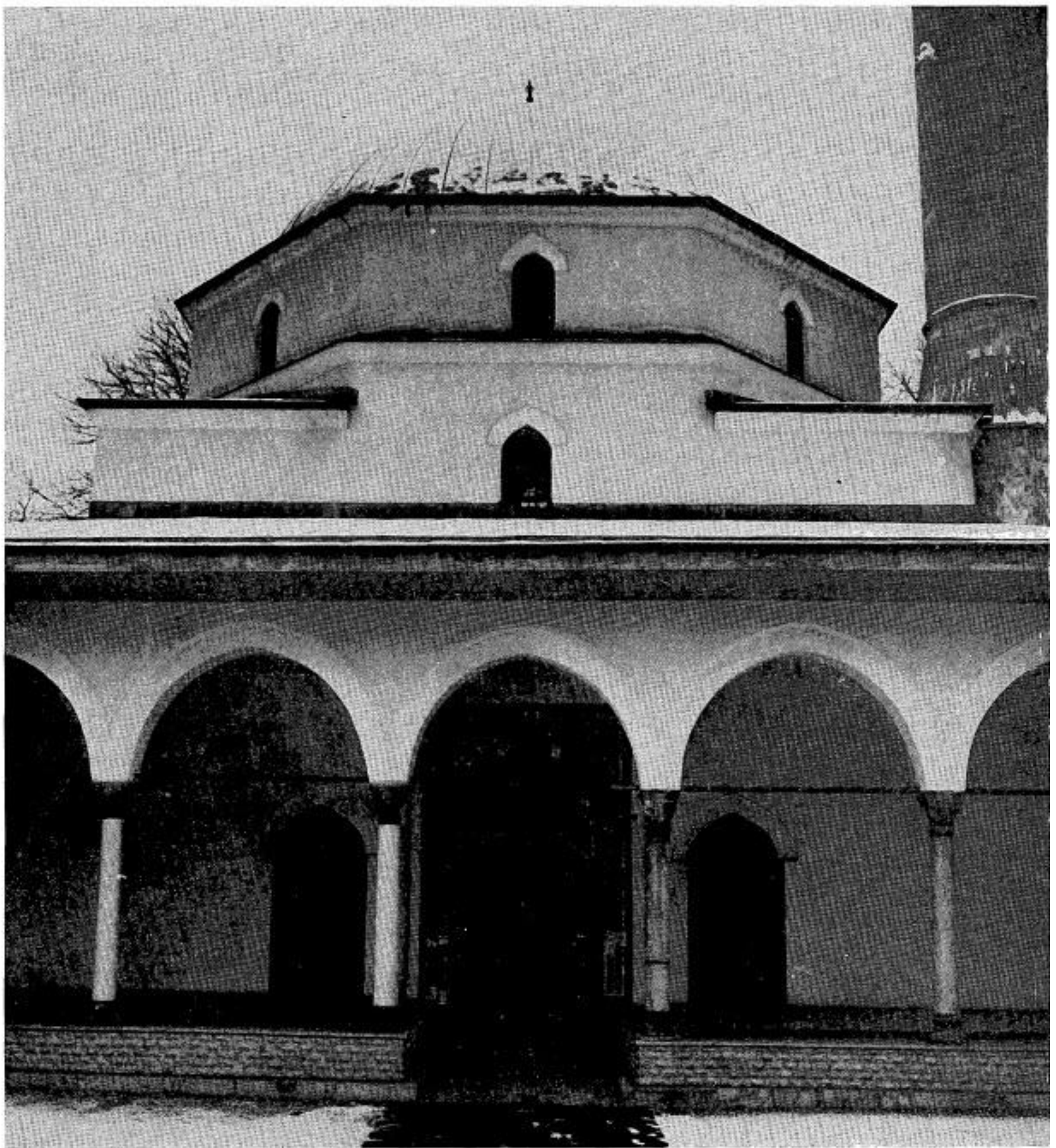
Fig. 1. Vue actuelle de l'enceinte de la Mosquée impériale de Sarajevo

После другог светског рата Царева џамија је, као значајан споменик културе из турског периода, стављена под заштиту државе и сад су старање о њој, поред предузимљивог мутевелије и Исламске заједнице, преузели на себе Градски и Републички завод за заштиту споменика културе.

Архитектура и камена пластика

У архитектонском погледу Царева џамија у Сарајеву, тачније њен средишњи део који је настао 1565/66. године — молитвени кубус с куполом на тромпама и минарет прислоњен уз његову десну страну — припада стандардном типу једнопросторне куполне џамије са тре-

мом и једним минаретом (сл. 2). Њен данашњи трем, дубок и веома широк, ослања се на аркаду коју носи осам стубова, а покривен је једноставним кровом на три воде. Својом ширином трем се простире од спољног зида леве тетиме до истог таквог наспрамног зида бочне тетиме на десној страни. Необично витак и 47 m висок минарет убраја се, уз онај код Карађозбегове џамије у Мостару, међу најлепше у Босни и Херцеговини. Његово масивно дванаестострано постоље, са страницом од 0,74 m, данас је сакривено обимним зидовима десне тетиме тако да делује као да израста из крова овог дозиданог дела. До спиралног степеништа минарета омогућен је приступ из молитвеног простора џамије пролазима у два нивоа, у висини тла и са махвила. Унутрашњост џамије

Сл. 2. Царева џамија у Сарајеву, изглед средишњег дела

Fig. 2. Mosquée impériale de Sarajevo, vue de sa partie centrale

осветљена је са по два реда прозора на сваком од зидова молитвеног простора, изузев зида кибле, где су четири реда, као и по једним прозорским отвором на свакој страници октогоналног тамбура. На бочним зидовима, у најнижој зони еу по три прозора, док су на осталим по два. На свим зидовима изузев михрабског нема уобичајеног средњег реда прозора и то је разлог што се, упркос знатном броју прозорских отвора, добија утисак недовољне осветљености. На посебан начин је решен зид кибле, где је, изнад михраба, убачен и један маркантан кружни прозор.⁵³

Централни кубус (13,15x13,20 m) изведен је каменим зидовима (дебљине 1,20—1,27 m) и покривен куполом распона 13 m са теменом које се налази на висини од 19,60 m. Прелаз из

квадратне основе овог простора у кружни прстен тамбура решен је помоћу кришкастих,

ња — искључиво опеком — изведена реконструкција једног дела аркаде.

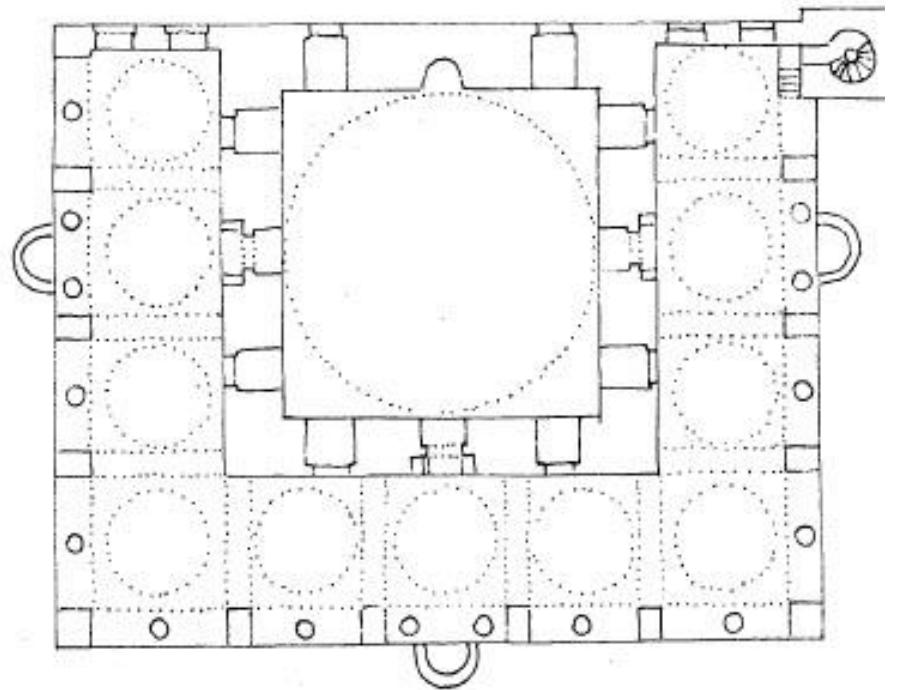
⁵³ Појава кружних прозора, као на тамбуру Дукатарове џамије у Ливну, 1587/88, раније је тумачена одразом утицаја суседне Далмације, односно могућим радом далматинских мајстора на овом објекту — Н. Rediic, *Restauratorskokonzervatorski radovi na »Glavici« dzamiji u Livnu*, *Nase starine X* (Sarajevo 1965), 99—103. Међутим, примена овако обликованих прозорских отвора на споменицима у Мађарској (G. Gerô, *Tiirkische Baudenkmäler in Ungarn*, Budapest 1976, 24, 32, Т. 13—16 и 27), затим у нашем Призрену и, нарочито, самом Цариграду Синановог доба (Т. Oz, *Istanbul Camileri*, с. I, Ankara 1962, Т. 38, 43, 78, 97; с. II, Ankara 1965, Т. 81), показује да је кружни тип прозора у османској архитектури био широко распрострањен још од времена Бајазита II па све до средине XIX века.

троделно засведених тромпи. Калота куполе, тромпе, њихови чеони лукови и растеретни лукови, што се пружају у зидовима између тромпи изведени су опеком формата 40x20x 4,5 до 5 cm. У калоту кубета утопљено је четрдесетак резонаторских тела, у виду керамичких лончића, чији је грлић (пресека 8 cm) окренут ка поткуполном простору, а дно је у маси зида.⁵⁴ Тиме је истовремено постигнута боља акустичност унутрашњег простора и олакшана маса калоте.⁵⁵

У проучавању архитектонских одлика Цареве џамије у Сарајеву њен трем и бочне тетиме увек су привлачили посебну пажњу. Једном од сарадника иначе запажене монографије „Босна и Херцеговина, знаменитости и лепоте“ чинило се да је ова џамија „једини пример у Босни и Херцеговини која има са три стране отворен трем са мањим куполама које носе камени стубови“.⁵⁶ Каснијом тврдњом да се „занимљивост објекта огледа у чињеници да је са три стране џамија опасана тријемом чији кров носе лијеви камени ступови, а покривају мање оловне куполе“⁵⁷, ова тешка заблуда је поновљена и, изгледа, чак и допринела да други аутор упадне у другу заблуду и у *Енциклопедији ликовних уметности* истакне како данашње стање Цареве џамије потиче из 1566. године.⁵⁸

Када се данас са спољне стране, из старог гробља, погледа михрабски зид главног дела џамије и лево и десно од њега за 1,5 m повучени, а 4,98 m широки чеони зидови бочних тетима, види се истоветна структура зидања каменим квадерицама сличног или истоветног формата на сва три дела. И то је једини елемент који би могао да говори да су само ови зидови на југоисточној страни данашњих тетима могли до одређене висине да настану истовремено са централним кубусом. Све друго на тетимама говори против оваквог датовања. Па чак и ови њихови зидови су различито конциповани: једна од тетима на тој страни има прозор, док га друга нема. А тај постојећи прозор се по висини парапета, димензијама корисне шупљине и свом облику (без преломљеног лука) разликује опет од других прозора на централном кубусу. Најзад, вертикална сонда која је 1984/85. године начињена у малтеру на левом делу чеоног зида џамије, под главним тремом, на месту где је требала да се види веза између зида једног и другог дела, јасно је показала правилну структуру зидања главног дела џамије од неправилног трпанца с облутком којим је изведен зид леве тетиме. Она је потврдила да између ова два зида нема узајамне повезаности зидне грађе. Очеvidно је да су на овој страни зидови тетима накнадно само призидани уз бочне зидове централног кубуса џамије.

Да је сарајевска Царева џамија првобитно имала „мање оловне куполе“ над својим бочним

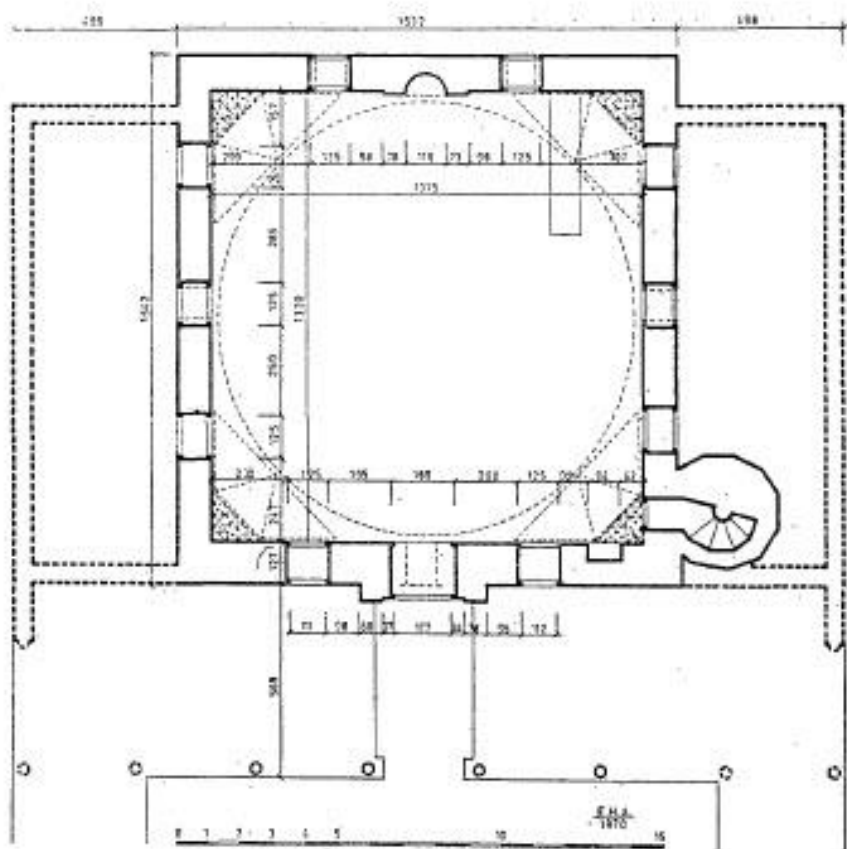

Сл. 3. Основа Синан-пашине џамије у Каиру, 1571 (по G. Goodwinu)

Fig. 3. Le plan de la Mosquée du pacha Sinan, au Caire, 1571 (d'après Goodwin)

тремовима тј. данашњим тетимама, она би свакако у целини била друкчије конципована. На основу једине у историји османске архитектуре до сада познате аналогije, булачке Синанпашине џамије у Каиру, близу Нила, из 1571. године⁵⁹, може се претпоставити како би у том случају изгледао њен архитектонски склоп. Наиме, код ове турске џамије на египатском тлу бочни тремови логично полазе у истој равни са зидом кибле њеног главног дела, а лукови, који се тамо ослањају на ступце, заклапају једанаест правилних травеја, наткривених истим бројем истоветних слепих куполица. Тек изван овако компоноване целине, на њеној периферији, а уз југозападни угао, призидан је минарет (сл. 3). Ништа слично се, међутим, не може ни видети ни претпоставити код сарајевске џамије. Као што је већ истакнуто, код ње су на страни кибле тетиме повучене од равни главног зида за 1,5 m; она нема куполица, па чак ни на зидовима централног дела џамије, под косим крововима тетима, нема трагова од евентуалних некадашњих ослонаца лукова, који би, да је било куполица и њихових носећих лукова, морали постојати.⁶⁰ Најзад, као што је већ речено, њен минарет је прислоњен уз десну страну молитвеног кубуса као да заиста никад нису ни били планирани неки бочни простори (сл. 4).

Када је 1980. године вршена санација архитектуре Цареве џамије, на спољним зидовима и једне и друге тетиме обијен је малтер и у њиховим подужним зидовима откривена су

Сл. 4. Основа Цареве џамије у Сарајеву
(по Е. Н. Ајверди-ју)

Fig. 4. Le plan de la Mosquée impériale de
Sarajevo (d'après E. N. Ayverdi)

по три до тада непозната камена стуба са капителима и базама. Тада су се показали и уздужни лукови које подухватају ови стубови, а који су, као и партије зидова изнад њих, изведени алтернацијом камена и опеке.⁶¹ Њихова лица су, дакле, обрађена техником зидања која није била карактеристична за исламску архитектуру у Босни и Херцеговини, где је на зидним површинама била уобичајена обилата примена само једног изворног материјала — камена. Ово откриће је учинило очевидном и чињеницу да су оба бочна простора у време кад су дограђивана имала отворене аркаде, покривене равном таваницом и једноводним кровом, а да су њихове интерколумније у неком каснијем времену испуњене зидном масом. У доба кад је вршено ово зазиђивање између стубова сваке тетиме, на новоизведеним зидовима остављен је по један отвор за врата и по пет прозорских отвора, док су изнад њих на свакој страни изведена још по четири кружна прозора. За везу с молитвеним делом џамије том приликом је испод прозора на бочним зидовима централног кубуса који су у доњем реду били најближи махвилу уклоњен парпет, па су на тај начин прозори повећани и претворени у врата.

Новооткривени уздужни лукови на тетимама наводили су у најновије време неке посматраче на „размишљање и вјероватноћу да је садашња Царева џамија саграђена у XV вијеку [...] Ова претпоставка темељи се на чињеници што се овакав стил градње византиј-

ских лукова налази још само на турбету Исабега Исхаковића у Скопљу.”⁶² Наведена „чињеница”, која служи као основа за изнету претпоставку, није тачна. Пре свега зато што је добро познато да у Скопљу не постоји турбе Исабега Исхаковића, нити је оно тамо икада постојало⁶³, а затим и због оваквог датовања тетима и целог објекта које се базира на

⁵⁴ Саопштење Мухамеда Бајрактаревића, грађевинског техничара и мутевелије Цареве џамије. По санирању пукотина у калоти, резонатори супрекривени танким слојем малтера, као што је било и првобитно.

⁵⁵ Оваква акустична тела уочена су и у куполама џамије у Дрнишу — I. Zdravković, *Džamija, minare i tvrđava u Drnišu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10 (Split 1956) 190—198, Бајракли џамије у Београду — С. М. Ненадовић, *Резонатори у црквама средњовековне Србије*, Зборник Архитектонског факултета св. 5 (Београд 1960) 9, и код земљотресом оштећене, а сада већ булдожерима уништене Дућанџамије у Скопљу — M. Kiel, *Some reflections on the origins of provincial tendencies in the Ottoman Architecture of the Balkans*, Islam in the Balkans, Symposium held to celebrate the World of Islam Festival, The Royal Scottish Museum 28—30. VII 1916, Edinburg 1979, 24, fig. 6.

⁵⁶ *Bosna i Hercegovina. Znamenitosti i lepote*, Beograd, ed. »Književne novine«, 1965, 176.

⁵⁷ Dr S. Tihčić, *Sarajevo*, 45.

⁵⁸ *Enciklopedija likovnih umjetnosti* knj. 4, Zagreb 1966, 163, под одредницом: Sarajevo.

⁵⁹ G. Goodwin, *A history of Ottoman architecture*, Baltimore — London 1971, 312, fig. 312.

⁶⁰ Чак и када би се, чисто теоријски, покушало да се некако на папиру реконструишу замишљене куполице над травејима између стубова главног трема, узимајући у обзир растојања од средине једног до средине другог стуба (3,58 m), као и она која се простиру од стубова до чеоног зида џамије (5,50 m), показује се да је то немогуће јер, добијају се веома издужена правоугаона поља, а не квадрати, дакле поља која су врло неподесна за конструисање куполе. И зато, између осталог, ту над овим тремом, као и бочним тетимама, никад нису постојале куполице, а понајмање у време када су писани наведени текстови који о „малим оловним куполама” говоре.

⁶¹ Базе, стабла и капители ових стубова, као и наведени лукови и партије зидова изнад њих, остављени су отворени, а доње партије зидова између стубова поново су премалтерисане и прекречене.

⁶² Писмени извештај Грађевинског одбора Цареве џамије Општини Стари град од 19. II 1985. о са националним радовима на споменику до тог датума и о потреби даљих, свестранијих конзерваторских радова.

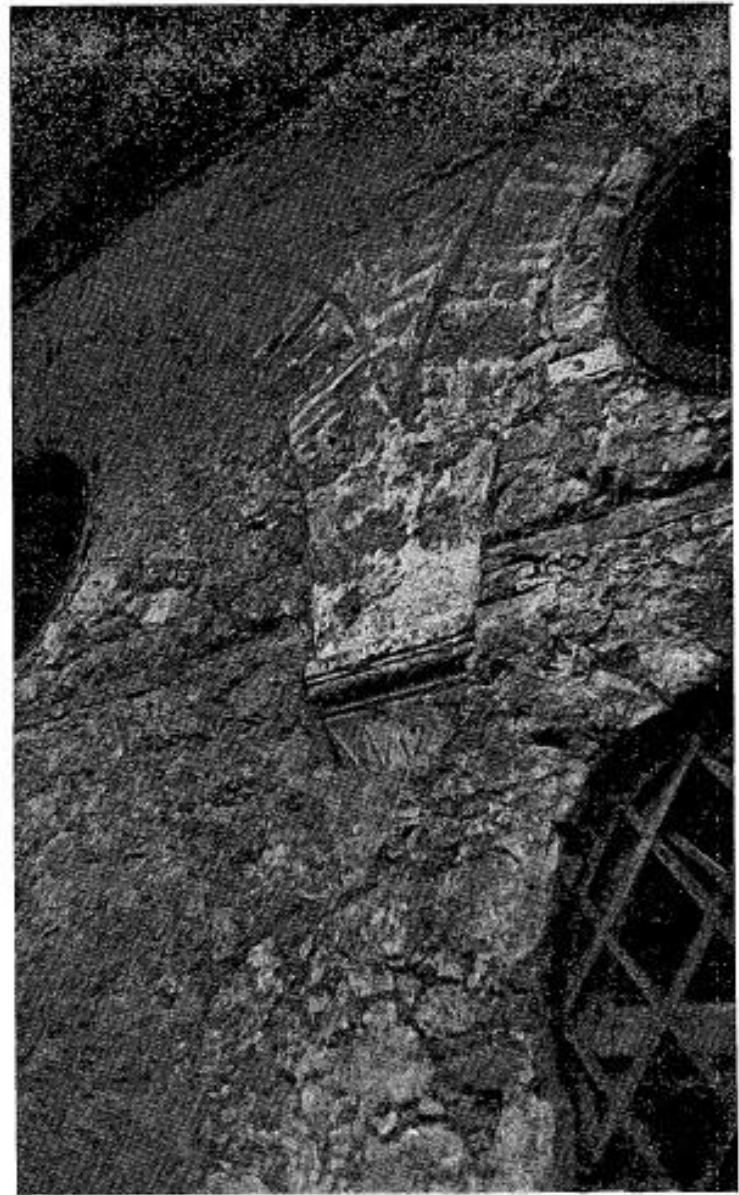
⁶³ Није познато када је тачно Исабег Исхаковић умро. Дубровчани, који су му слали своје лекаре, последњи пут га помињу у једном документу 18. фебруара 1470. године. Не зна се ни тачно место где је сахрањен. Претпоставља се само да је сахрањен управо у гробљу Цареве џамије у Сарајеву, и то на месту које обележава велики архаичан нишан иза михраба ове џамије. Уп.: V. Skaric, *Sarajevo od najstarijih vremena...* 42; M. Mujezinovic, *Islamska epigrafika...* knj. I — Sarajevo, 24, si. па str. 25. У Скопљу постоји турбе Исабеговог оца, Исхакабега, познатог заповедника Скопља, али он није имао никакве везе са Царевом џамијом у Сарајеву.

„византијској“ техници зидања. Таква техника, тзв. *opus mixtum*, са наизменичном употребом камена и опеке, као што се зна, у иеточним крајевима наше земље, од Дунава па скоро до Солуна, неговала се пре и после Турака, од позноримског периода, преко византијског и средњовековног српског, па скоро до нашег столећа. Поред православних, огроман је број и исламских монументалних грађевина које и данас постоје, а које су и у Турској и код нас овом техником изведене не само у XV већ и у XVI, XVII и XVIII веку. Према томе, уздужне аркаде на тетимама и зидове изнад њих могао је да подигне било који са те стране антажовани неимар, у било ком од ових столећа. Сама примена овакве технике зидања не може бити ваљан нити довољан ослонац за датовање у XV или XVI столеће.

На основу свега чини се јасним да се позније датовање бочних тетима у односу на главни део Цареве џамије у Сарајеву више не може доводити у питање. Хипотетично може само бити прецизније одређивање времена те доградње.

Како је изгледао првобитни трем Цареве џамије, онај из 1565/66. године? Када је он порушен? Да ли су пре доградње бочних тремова на тим местима постојале неке мање и краће просторије, на шта би упућивала техника зидања спољног лица зидова тетима према кибли?⁶⁴ Када су тачно бочни тремови са косом кровном конструкцијом подигнути? Одакле су тада били преузети њихови стубови и неједнако обрађени капители? У каквом стању је аустроугарска интервенција затекла трем Цареве џамије кад се данас и над стубовима главног трема и на приграђеним колонадама са куполицама арх. Карла Паржика налазе истоветни, савршено прецизно изведени, али помало здепасти капители?

Све су то питања на која се за сада, без опсежних архивских истраживања, па и археолошких провера у темељима бочних тетима, не може са сигурношћу одговорити. Најближа истини чини се претпоставка турског историчара архитектуре др Е. Х. Ајвердија, који сматра да је средњи ред прозора на бочним зидовима главног дела џамије зазидан накнадно, у време дограђивања тетима, и који налази да су истом приликом додана и по два крајња стуба на главном трему, а испред тетима.⁶⁵ Сада би се одређеније могло казати само да је Царева џамија најтеже била оштећена у време провале аустријске војске у Сарајево 1697. године, кад је Евгеније Савојски рушио и палио његова здања.⁶⁶ После тога, можда тек 1791. године, главни трем је на неки начин морао бити реконструисан. Вероватно у исто време, или 1797, односно 1800, додане су и аркаде данашњих тетима. Године 1848, како то произлази из Кемуриног превода султановог налога Фадилу Шерифовићу, ове

Сл. 5. Декорисани капител и лукови левог бочног простора

Fig. 5. Un chapiteau décoré et les arcs de l'espace latéral gauche

аркаде на тетимама су зазидане и новоотвореним пролазима спојене са главним делом џамије, па је на тај начин њена унутрашња површина повећана и она „проширена“.

* *

За разлику од импозантне архитектуре првобитног дела здања, камена пластика је доста уздржано примењена код сарајевске Цареве џамије. Њен високи минарет заиста има лепе, једре сталактите изведене под шерефетом у три реда, његово призматично постолје завршава се ромбоидно декорисаним прелазним делом, пластичним хоризонталним венцем и исто тако хоризонталним фризом крупно уклесаних стилизованих пупољастих мотива. Али, као што је улазни портал џамије изгубио своју првобитну пластичну профилацију у доба интервенција Фадилпаше Шерифовића, тако је сада неизвесно колико су и капители на каменим стубовима њеног трема очували елементе свог првобитног облика. Ајвердијева примедба да су они пренаглашено украшени бадемастим формама и да су нешто здепастији од капитела уобичајених у XVI веку доводи у сумњу оригиналност њиховог данашњег изгледа.⁶⁷ Још су занимљивији знатно рустичнији капители на

Сл. 6. Необрабени капители откривени у зиду десне тетиме

Fig. 6. Chapiteaux rudimentairement façonnés, découverts dans le mur de la maîtresse poutre droite

новооткривеним стубовима бочних просторија. Наиме, док су они са леве стране (сл. 5), према данашњој улици, декорисани врло плитко изведеним „баклава“ орнаментом, они на стубовима десне стране остали су потпуно неукрашени (сл. 6). Та разлика у обради указује не само на чињеницу да капители на тетимама и они у главном трему нису из истог времена, него упућује и на закључак да су овако скромни капители на некадашњим бочним тремовима у односу на првобитни део џамије морали настати у неко много касније време, кад се располагало са знатно мање средстава, односно кад су се могли додати скромнији мајсториизвођачи. Овако једноставно изведени капители чак наводе на помисао да су можда већ били коришћени у некој другој функцији па да су касније просто били преузети и овде уграђени с неког старијег, зарушеног објекта који се налазио у комплексу Цареве џамије или у њеној непосредној близини?

Осим крупних, опеком изведених и малтерисаних сталактита под тропима или ослонцима њихових чеоних лукова, пластика се у унутрашњости јавља само на мермерном михрабу и минберу. Михраб овде импресионира својом висином и строгим једноставношћу. Њега уоквирује само широк и једноставно профилисан камени оквир, који се у горњем делу не завршава уобичајено кићеном декорацијом, већ обичном хоризонталном бордуром. Петострану нишу у његовом средишњем делу украшавају само једри сталактити изведени у шест редова, који се у најнижој траци завршавају у камену пластично изведеним кићанкама.

Отмен и једноставан минбер својом архитектоницом не одступа од уобичајеног типа минбера по већим џамијама, али је бољих пропорција од оног у ГазиХусревбеговој задужби-

ни. Њега овде сачињавају три основна дела: леп улазни портал са степеништем и каменом оградом, горњи висок пирамидални део који носе четири камена стубића, и бочне троугаоне површине што се простиру испод овог дела и ограде степеништа. Испод свега се налазе три мања отвора с лепо изведеним посувраћеним луком, као и уобичајен, знатно виши пролаз, пресведен плитким преломљеним луком и уоквирен правоугаоном једноставном профилацијом. Најзад, уопштено гледајући, овако строга и уздржано примењена камена пластика на михрабу и минберу упућује на то да се у конциповању ових делова каменог намештаја Цареве џамије можда од самог почетка рачунало и са ефектима касније нанесене полихромне декорације. Но, за разлику од неких других споменика, као што је, рецимо, Алаџаџамија у Фочи, где је сваки део обилато примењене плиткорелефне орнаментике био истовремено и бојадисан, овде је, изгледа, приоритет дат јефтинијој техници сликаног украса.

⁶⁴ Сличне кратке, ниске и једноводним кровом покривене просторије имала је и са једне и са друге стране монументална Јахјапашина џамија у Скопљу, из 1504. године. У ове просторије улазило се споља, са бочних страна а поред отвора на бочном зиду биле су осветљене само са по једним прозором према трему. Уп.: А. Андрејевић, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији. Куполне џамије*, Београд 1984, цртеж 3, сл. 2.

⁶⁵ Е. Н. Ayverdi, *нав. дело*, 361—363.

⁶⁶ Поред осталих индиција, непосредна близина Цареве џамије са Санџакбеговим сарајем, где је и било седиште турске управне власти над Босном (она је и чинила саставни део комплекса овог сараја), као и сачувани податак да је после Савојског у околини ове џамије све остало опустошено, поткрепљује претпоставку за ово време.

⁶⁷ Е. Н. Ayverdi, *нав. дело*, 363.

Зидно сликарство

Откривено зидно сликарство Цареве џамије има за историју исламске уметности турског доба у Сарајеву далеко већи значај од свих других споменичких вредности овог здања. Заједно с новооткривеним остацима првобитне зидне декорације Гази-Хусревбегове џамије и амама, раније рестаурираним орнаменталним системом Ферхадијеџамије, историјским подацима о тако изведеној декорацији Башчаршијске џамије, као и са очуваном сликаном орнаментиком и калиграфијом Хаџи-Синанове текије, овде откривена декорација показала је да се зидно сликарство оријенталног типа у раздобљу од XVI до XVIII века много више неговало у граду на Миљацки но што се то обично мислило. Али, све доскора се о сликаној декорацији ове џамије није готово ништа знало. Иако је у литератури и старој штампи већ одраније било неких шкртих помена сликарских радова који су у прошлости предузимани на зидовима Цареве џамије⁶⁸, на њих као да није обраћана пажња, и све до 1980. године није се помишљало да би било шта од те старе декорације могло бити очувано под тада видљивим премазом (сл. 7). Тек кад је управа Цареве џамије с њеним мутевелијом и Одбором исламске заједнице Сарајева, као власником споменика, прикупљеним средствима антажовала сарајевског сликараконзерватора Нихада Бахтијаревића тражећи од њега да под стручним надзором Градског и Републичког завода предузме прелиминарноснодажна испитивања и установи или одбаци могућност постојања старијих слојева, открила се сва сложеност и слојевитост ранијих етапа њене сликане декорације. Већ између 1980. и 1983. године биле су утврђене далеко веће површине првобитног сликаног слоја но што је то, скоро у исто време, установљено код Гази-Хусревбегове задужбине.

Тако су у калоти куполе, у чијем се темену некада свакако налазила велика сликана розета, уз венац који тече између и изнад куполних прозора, откривени остаци сликаног фриза крупно стилизованих пупољака (сл. 8). Тај пупољасти мотив, који је и у камену уклесан у виду фриза над подножјем минарета, данас се простире са шест оваквих елемената изнад левог зида, тј. пандантифа који се пружа између леве тромпе и растеретног лука на тој страни. Затим се јавља са седам елемената у аналогном делу калоте над десним зидом, а онда над улазним зидом у левом делу калоте са четири и десном њеном делу са комплетно очуваних седам чланова. На основу ове последње партије може се закључити да је цео фриз био конципован у осам трака, а свака је имала по седам оваквих мотива, тако да их је првобитно у целом фризу било укупно педесет и шест.

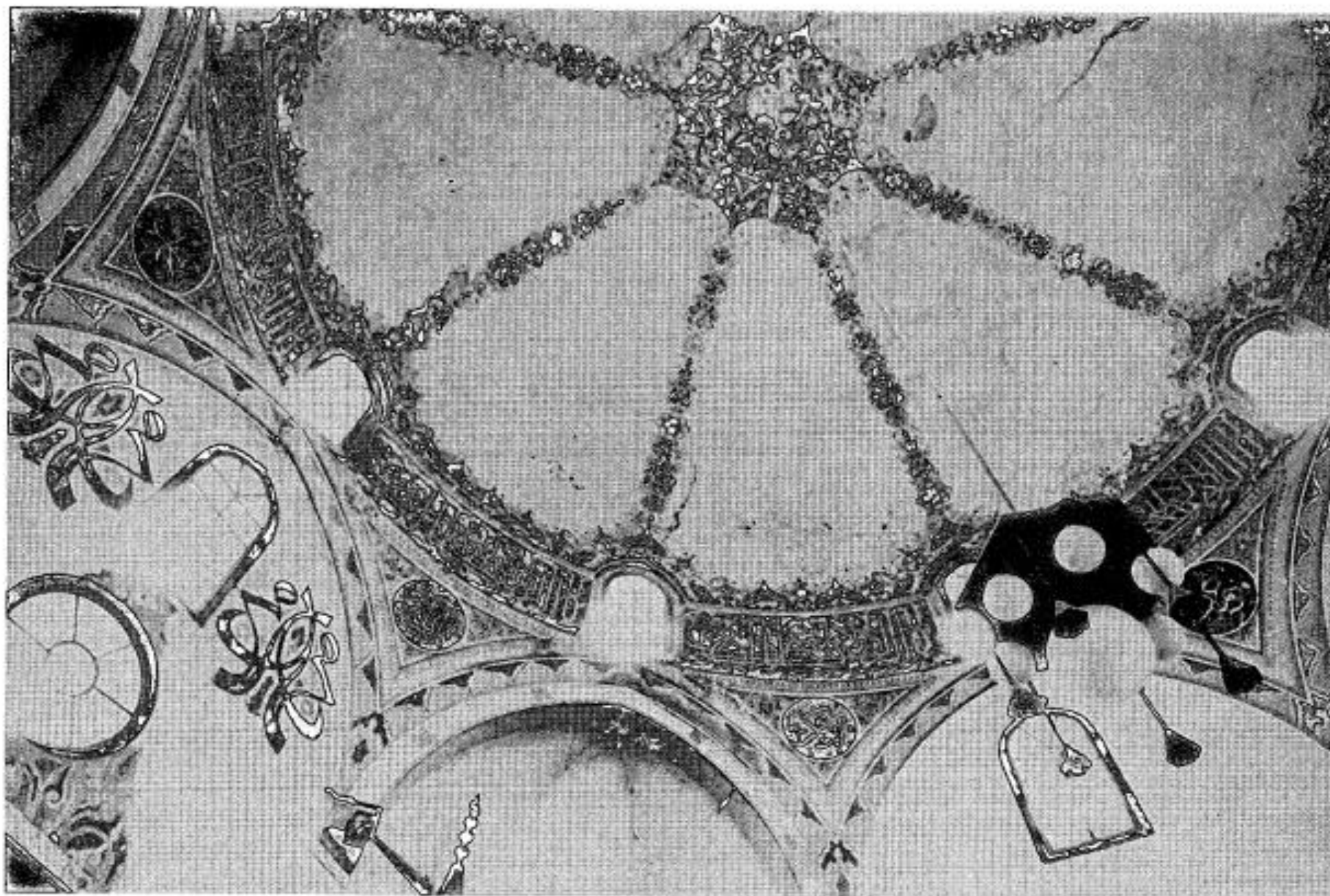
Сваки овај пупољасти члан (сл. 9) је са троугаоном базом, а цела његова унутрашња површина испуњена је густом орнаментиком. Пупољци су опточени тамном циноберном контуром, док се код сваког другог, наизменично, јавља орнаментална испуна у тамноплавој и сивобелој, односно светлоситнозеленој гами и са црвеним средишњим акцентима у горњем и доњем делу.

Другу зону, такође делимично очувану у тамбуру између самих прозорских отвора, а изнад полукружно профилисаног прстена куполе који одваја тамбур од поткуполног простора, прекрива фриз чија таласаста линија хоризонтално дели свако поље између прозора на два дела (сл. 10). У горњем су распоређени сликани медаљони који као да израстају из сваког другог издигнутог дела таласасте линије, док се између медаљона на овим местима јављају танушне, а високе стабљике са цветовима на врху и са страна. У доњем делу се, међутим, простире густо сликана румиорнаментика вегетабилних мотива. У сваком пољу између прозора тамбура некада се налазило по пет овако сликаних медаљона, што значи да их је у целом тамбуру било укупно четрдесет. Геометријска схема по којој је конструисан сваки од ових медаљона Цареве џамије веома је слична схеми медаљона које је мр Јусуф Зачиноввић открио и реконструисао у калоти сарајевске Ферхадијеџамије.⁶⁹ Фриз ових медаљона између прозора над левим зидом основног кубуса Цареве џамије, ближе тромпи која пресводи горњи угао у коме се сустичу овај и чеони зид џамије, најбоље се очувао до наших дана (сл. 11). Захваљујући њему, данас се може констатовати да је на овим партијама колорит био сведен на врло мали број боја. Ту позадину прекрива сива, преко ње су извучене беле контуре медаљона, таласасте линије и разнолики изданци који испуњавају и доњи део и саме медаљоне, затим, циноберне партије сваког другог или трећег медаљона, неких цветића на танким стабљикама, као и истобојних акцената у делу испод таласасте линије. У густој орнаментици доњег дела, поред голубије сиве, беле и цинобера, местимично се као позадина јавља и бледозелена боја.

Трећу зону првог сликаног слоја, под кружним прстеном тамбура што га красе плаво-црвено-зелено-беле цик-цак линије, испуњава осам розета распоређених лево и десно од

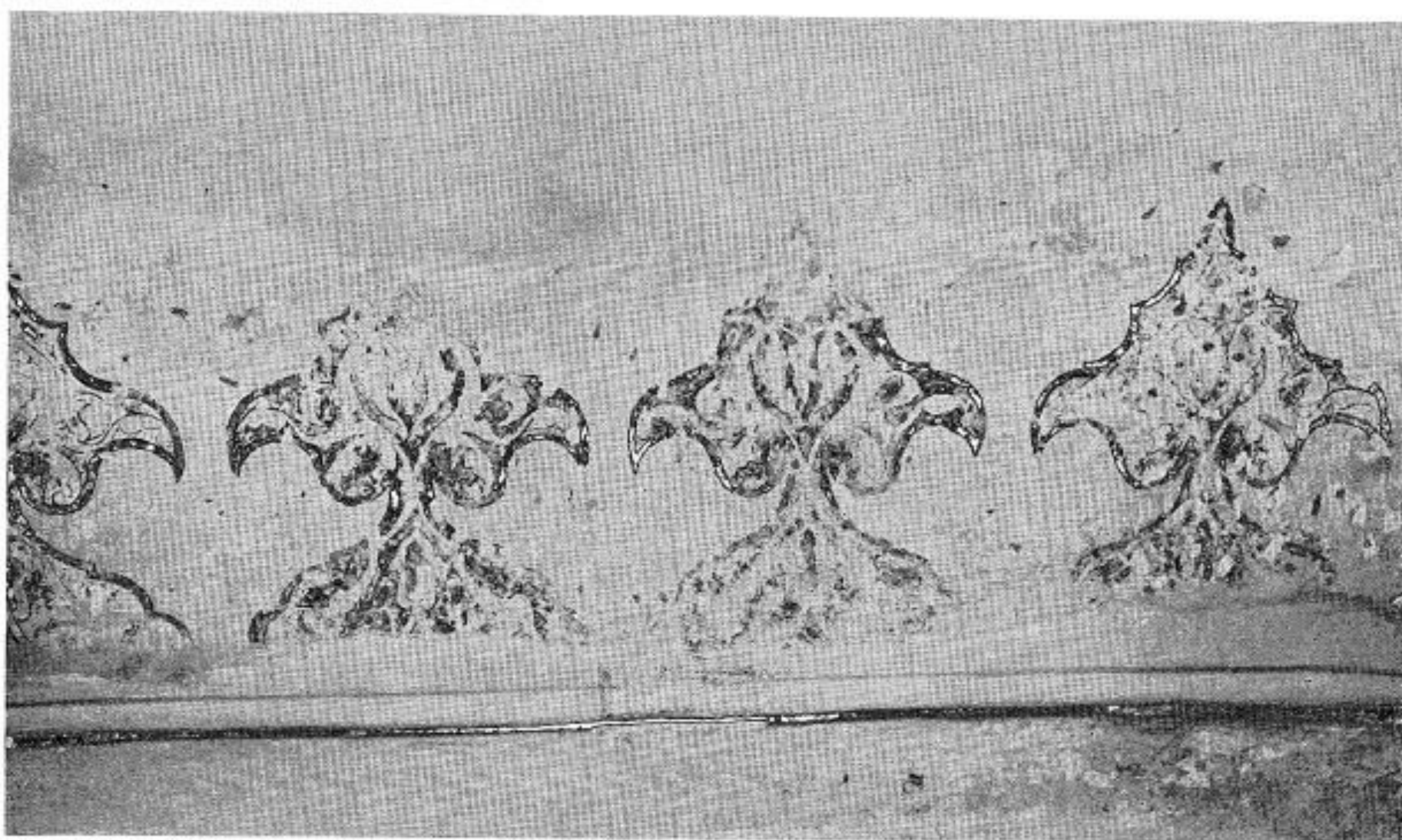
⁶⁸ Н. Крешевић, *Esnafi i obrti...*, 183; М. Mustafa Ševki Baseskija, *нав. дело*, 463; *Nova palača za Ulemamedžlis*, »Sarajevski list« br. 92, od 18. IV 1910.

⁶⁹ Ј. Зачиноввић, *Zidne dekoracije Ferhadije džamije u Sarajevu*, *Naše starine XIII* (Sarajevo 1972) 221—232, sl. 3 i 4.

Сл. 7. Изглед најновијег сликаног слоја у куполи (стање пред почетак конзерваторских радова)

Fig. 7. La couche peinte la plus récente de la coupole (avant le commencement des travaux de restauration)

Сл. 8. Сликани фриз стилизованих пупољака у подножју калоте

Fig. 8. Frise peinte de boutons à fleur stylisés au pied de la calotte

Сл. 9. Један од пупољастих мотива уз венац куполе
 Fig. 9. Un des motifs en forme de boutons à fleur
 se développant le long de la corniche

→

Сл. 10. Део сликане декорације у тамбуру куполе
 Fig. 10. Une partie de la décoration peinte
 dans le tambour de la coupole

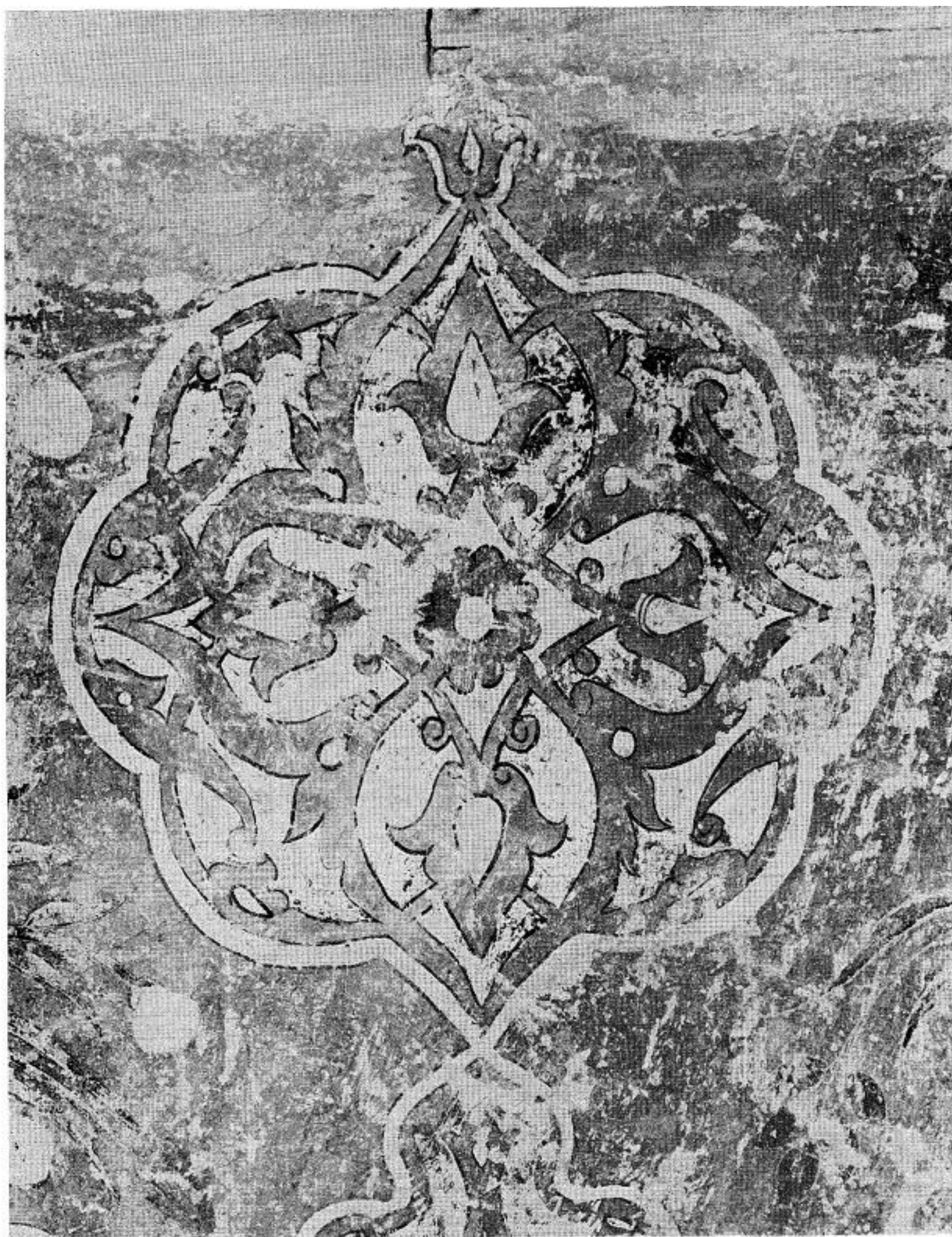

врха сваке тромпе. Занимљиво је да ту, на осам сферних троуглова који конструктивно ублажују прелаз од чеоних лукова тромпи у круг тамбура, нису биле изведене калиграфски исписане кружне левхе с именима Алаха, његовог пророка Мухамеда и првих шест имама, тј. онакав иконографски распоред какав се у цариградским задужбинама усталио управо око 1560. године⁷⁰, већ их испуњавају ове маштовито конциповане и крупно изведене розете. Већина њих очувана је до данас, две су оштећене, а код једне, уз тромпу више пролаза за минарет, накнадно је кружно опкројен и избачен цео средишњи део заједно са првобитном малтерном подлогом, да би у једној од потоњих фаза на то место био убачен цео нови штучо диск са калиграфски изведеном левхом. Све очуване розете (сл. 12) знатно крупније су сликане (са пречником од 1,40 m) од описаних медаљона друге зоне у тамбуру куполе. Њихови вишелучни рубови опточени су пажљиво извученом циноберном контуром, а унутрашње поље прекрива зелена позадина на којој се густо разастире и преплићу беле стилизоване вреже, гранчице, листићи, пупољци и цветови. У оквиру сваке розете ови еле-

менти формирају неколико мањих кружних облика, од којих су крупнији ближе средишњем, а ситнији периферном делу. На појединим местима, а нарочито дуж хоризонталне и вертикалне симетрале целог сликаног поља, јављају се циноберни акценти и крупне тачке које означавају средиште цветова или разлисталих пупољастих мотива.

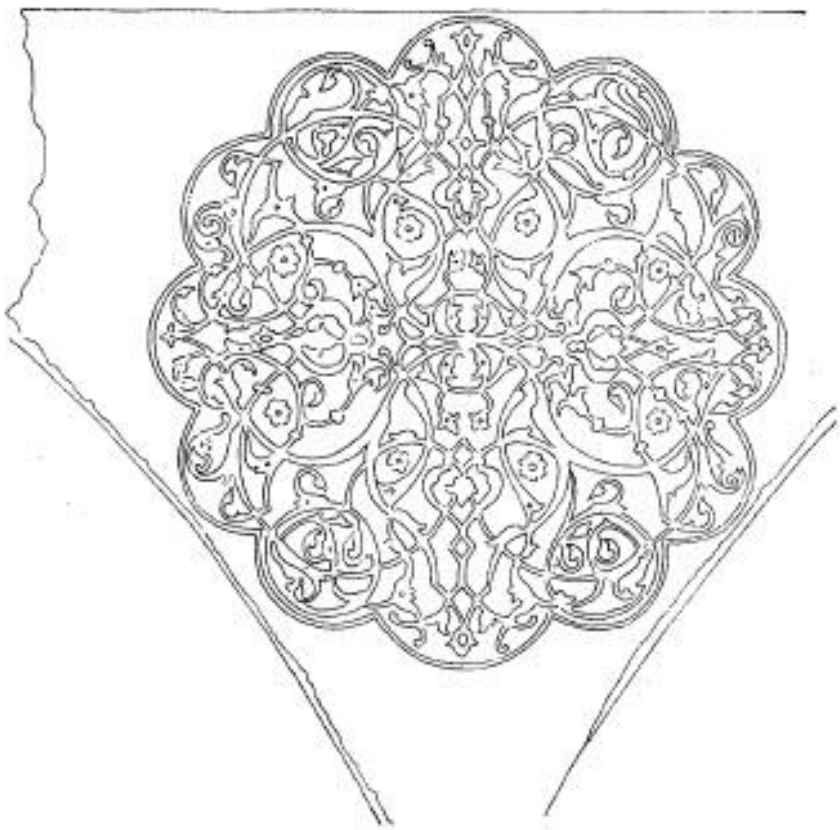
Најзад, четврту делимично очувану зону првог сликаног слоја чине фризови стилизованих ваза у подножју тромпи. На жалост, као и целе унутрашње површине тромпи, и ови фризови се данас налазе у најлошијем стању. Они се простиру у виду хоризонталних трака над плитким венцем што означава доњу ивицу тромпе, са по пет оваквих мотива у свакој од три кришке тромпе. То значи да је некада сваку тромпу красило по петнаест овако сликаних ваза, односно, да их је све заједно у џамији било шездесет. Иначе, сво-

⁷⁰ W. B. Denny, *The Ceramics of the Mosque of Rustem Pasha and the Environment of Change*, New York — London 1977, 228—229, нап. 6.

Сл. 11. Изглед једног медаљона из тамбура куполе

Fig. 11. Un médaillon peint dans le tambour de la coupole

Сл. 12. Схема сликаних розета у сферним троуглима (цртеж С. Стојиловића)

Fig. 12. Le schéma des rosaces peintes dans les triangles sphériques (dessin de S. Stojilović)

јим обликом и орнаменталном испуном овај мотив стојећих ваза веома личи на оне које су у обрнутом положају биле, негде иза 1561/62. године, изведене по ободу централне розете у куполи сарајевске Ферхадијеџамије.⁷¹ Овде су само оне знатно тање у доњем, суженом делу, а наглашених су бокова у горњем (сл. 13). Но, орнаментика која прекрива површине њиховог горњег дела, а и широког постоља, готово је идентична оној на истим местима овог мотива код Ферхадијеџамије. Разлике се јављају само у колориту. Тамо је заступљена комбинација интензивније црвене, зелене и окера са црним контурама и сивобелом позадином, док се овде на оронулој подлози голубије сивкасте позадине разазнају доста истрвене зелене и нешто тамније сиве партије крупних форми, док је у средишњем делу, изгледа, местимично био нанесен цинобер.

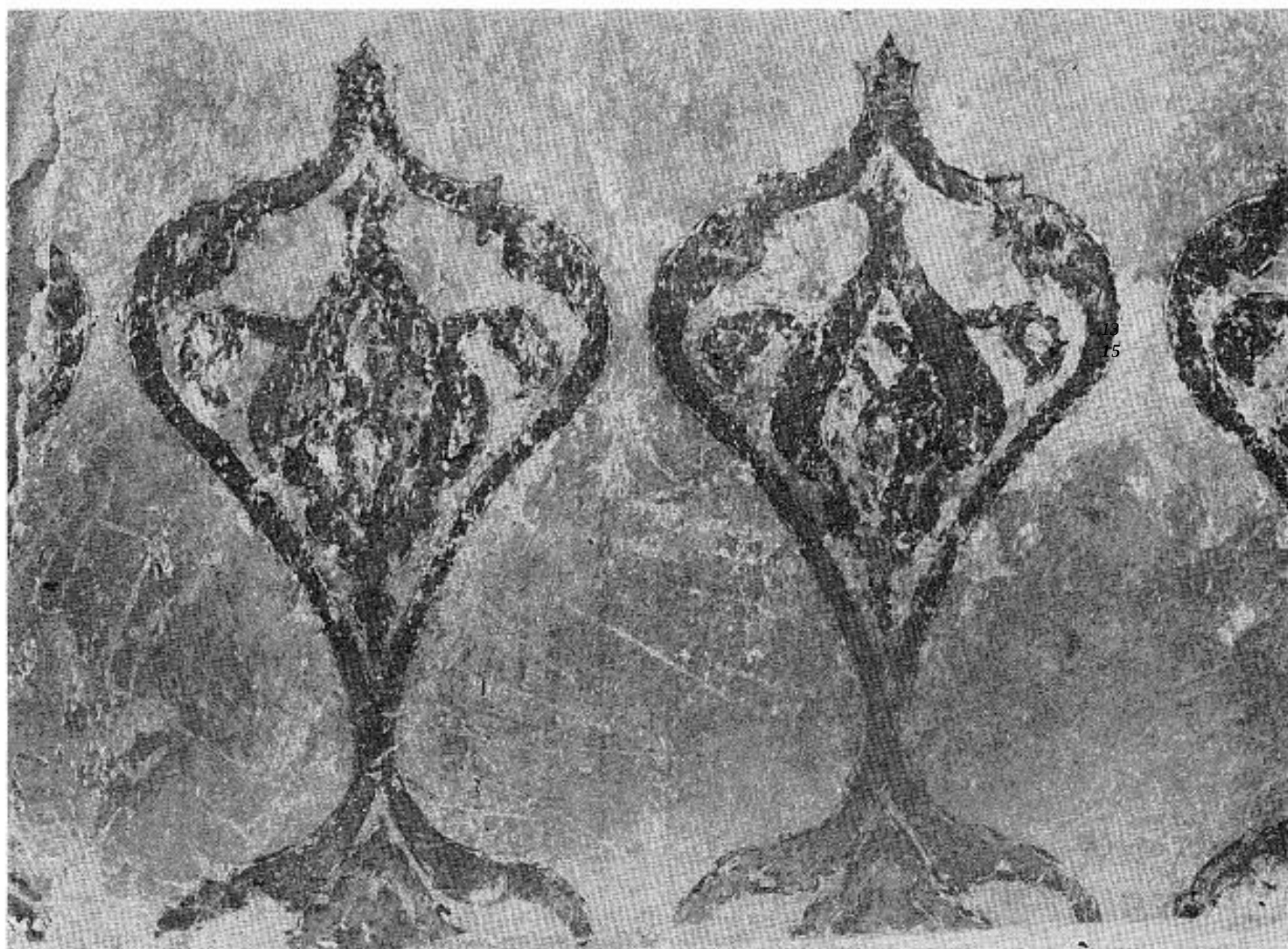
Уопштено гледајући, поред крупних пупољастих мотива, кружних медаљона и густе румиорнаментике у куполи (сл. 14), розета у сферним троугловима, стилизованих ваза у тромпама и, вероватно, других форми у нижим партијама које до сада нису откривене, непознати мајстор се у реализацији своје декоративне схеме свуда служио и ситнијим елементима врежа и граница са стилизованим листићима, пупољцима и цветићима. Елементима који се преплићу, сударају и разилазе, формирајући целе фризове, самосталне целине или испуњавајући мање површине. Распоређујући делове ове декорације по висинским зонама, хоризонталним пољима и појединачним

местима, овај накаш се није користио техником тананог угребавања у зид граница сликаних поља, њихових бордура или контура, како су то чинили накаши у фочанској Алаци или у сарајевској Ферхадији. Он је преко унапред припремљених картонских предлогака директно преносио крупније форме и основне елементе орнаменталних композиција, да би потом танким потезима кичице извукао њихове спољне контуре и, на крају, нанео бојену испуну појединих чланова па и партија позадине. Служећи се таквим биљним мотивима и описаном техником настојао је да сликарством у духу оријенталне традиције украси све оне површине зидова које су на монументалним задужбинама најбогатијих турских великодостојника испуњавале трајније и скупочије орнаментисане фајансне плочице. Иначе, цео тај овако развијен флорални свет имао је, као код свих сакралних здања, да асоцира на прастаро исламско поимање рајског пејзажа, што је овим представама давало и дубљи смисао од оног у који је оновремени европски путник могао да проникне на основу првог сусрета и летимичног прегледа сликаног репертоара.

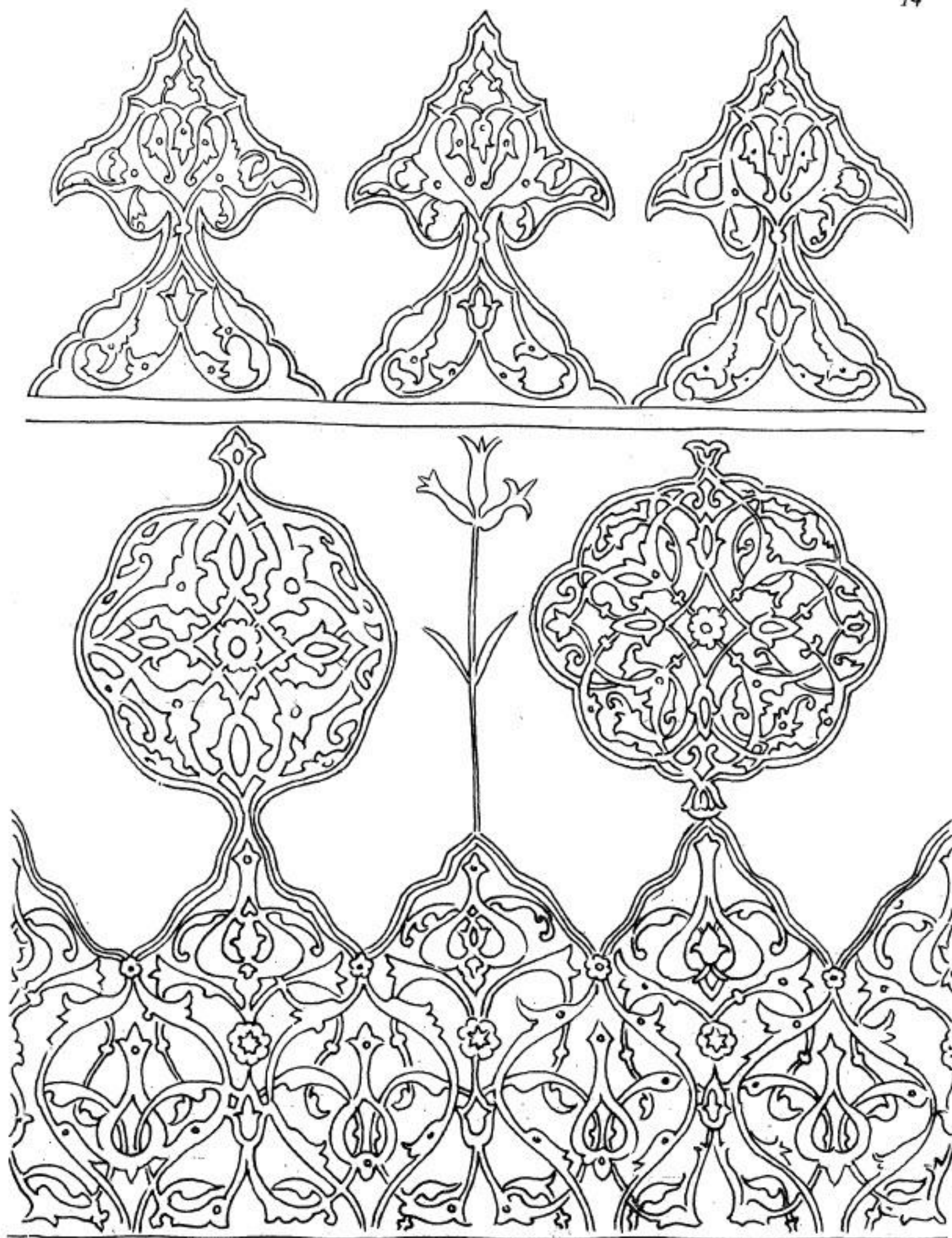
Што се датовања тиче овог првог сликаног слоја у Царевој џамији, већ је Крешевљаковић указао на први архивски помен са прорачуном и тражењем да се „џамија поправи и *пребоји*“, на чему је заснивао свој закључак да је „и раније била бојадисана“.⁷² Да је овај слој настао у годинама блиским изградњи џамије или, пак, онима последње четврти XVI века указивале би њихове стилске карактеристике. На то доба упућују за оно време уобичајени густо сликани мотиви, начин њиховог распоређивања на зидне површине као и начин њихове стилизације. Сви ти елементи одговарају карактеру очуваног зидног сликарства XVI века код других делимично или потпуно очуваних споменика у Босни: Бегове џамије у Сарајеву (1531/32), Алаџаџамије у Фочи (1551), Ферхадије у Сарајеву (1561/62) и Дукатарове у Ливну (1587/88). Па и шире, тај ток се може пратити по већим центрима оновремене османске уметности на Балкану. Разумљива одступања јављају се само у техничким детаљима или колориту. Но, посебно треба истаћи уочене карактеристичне сличности или истоветности мотива, као што су медаљони, розете, пупољасте елементи и стилизоване вазе, с њиховом аналогном појавом на нешто раније сликаним зидним површинама фочанске Алаџе и сарајевске Ферхадијеџамије. Поред свега овога, на XVI век посредно би могла да указује и чињеница да баш из средине и друге половине овог столећа располажемо највећим бројем очуваних архивских података о десетини сликаранакаша, уз чија се имена у ста-

⁷¹ Ј. Зачинових, *нав. дело*, сл. 3.

⁷² Н. Kresevljakovic, *Esnafi i obrti...*, 183.

14

Сл. 13. Мотив стилизованих ваза изведен у подножју тромпи

Сл. 14. Схема дела очуване сликане декорације у куполи (цртеж С. Стојиловића)

Сл. 15. Откривена сликана орнаментика на каменој огради минбера

Fig. 13. Le motif de vases stylisés exécuté au pied des trompes

Fig. 14. Le schéma d'une partie de la décoration peinte conservée dans la coupole (dessin de S. Stojilović)

Fig. 15. L'ornementation peinte sur la ceinture de pierre de la chaire

рим дефтерима увек наводи да су из Босне, а за које је извесно да су се бавили управо зидном декорацијом.⁷³

Најзад, кад је на предлог сарајевског Градског завода, с јесени 1985. године, испитивачке радове на објекту наставила екипа Завода за заштиту споменика СР Србије, на челу са сликаром-конзерватором и историчарем уметности Р. Петровићем, дошло се до најновијих открића на сликарству Цареве џамије. Тада су на њеном минберу и улазном порталу испод премаза масне боје откривени старији сликани слојеви.⁷⁴

Изведене сонде на минберу показале су постојање старијег сликаног слоја на више места: на каменој подлози квадратног поља под пирамидалним балдахином, на вертикалном оквиру великог троугаоног поља и на спољној страни степенишне оgrade (сл. 15). На овим местима откривена је густа румиорнаментика истих обележја као на зидовима, а овде се простирала у континуалним фризовима. Њене елементе такође чине белом бојом изведене кружне вреже с разлисталим пупољчастим деловима, цветићима и зупчастим лишћем. И ове вреже, издвојене од светлозелене позадине виртуозно извученим танким контурама црне боје, секу се и преплићу на исти начин. У средишту њихових цветова, пупољака, а местимично и на позадини опет се јавља цинобер. Тако, и по колориту и по мотивима, и њиховој стилизацији и густини, ови до сада откривени фрагменти одговарају описаној декорацији на зидним површинама, па их, судећи по свему, и треба датовати у исто време.

Нешто је друкчије стање на порталу. Код њега је слична, само мало рустичнија орнаментика откривена испод новијег слоја малтера, такође на више места: у оба горња угла, између касније аплицираних штукорозета и исто тако изведених капитета, на оба довратника, као и на луку више натписа који је Шерифовић поставио. Та сликана декорација портала више пута је пресликавана и добрим делом оштећена. Иако се види да је и овај украс на сличан начин био саткан од вегетабилних чланова, данас он делује сировије у колориту и оставља утисак неке касније фазе.

*

Поред најстаријег сликаног слоја у унутрашњости сарајевске Цареве џамије било је још пет

фаза извођења сликане декорације на њеним зидовима, укључујући и последње интервенције Карла Јожане 1930. године. До сада за четири од њих постоје утврђени и писани подаци. Али, први сликани слој, којим смо се овде углавном бавили, свакако је најзначајнији по хронолошким и ликовноестетским вредностима. Управо он представља важну карику у иначе невеликом ланцу до данас утврђеног броја овако декорисаних џамија, у који се логично уклапа. Флоралним мотивима и општим распоредом свог сликаног украса он већ сада допуњује наше доскора доста штуре представе о развоју исламског зидног сликарства XVI века у овом делу Балкана. Но, како су сликарско-конзерваторске интервенције на овом сарајевском споменику још у току, то треба очекивати да ће даље чишћење познијих премаза показати ако не да је та првобитна декорација по одређеном систему прекривала цео ентеријер, онда бар оне партије зидова које су у култној функцији имале већи значај и обично бивале богатије украшавањем: између отвора најнижег дела џамије и, нарочито, у свим зонама михрабског зида. Зато ће даљи стрпљив рад на конзервацији овог сликарства морати стално да се ослања на све релевантне историјске податке везане за овај споменик и његово украшавање као и на конкретне резултате његовог досадањег откривања. Успостављена сарадња два сарајевска завода са београдским Републичким заводом, као методолошки искусним извођачем у обради зидног сликарства, и власником споменика, као инвеститором овог деликатног посла, обећава сву потребну озбиљност у заштити и ове врсте старих културних добара.

⁷³ Реч је о следећим мајсторима из Босне: Касим — 1545, Мехмед — 1545. и 1557, Хусеин — 1545. и 1557, Перване — 1557, Искендер — 1557, Ферхад — 1557, Али — 1557, Хајдар — 1557, и, Хусрев — 1557. Види: Rifki Melul Meric, *Türk Nakts Sanati Tarihi Arastirmalan*, Ankara 1953; Dj. Mazalic, *Leksikon umjetnika slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1967; Omer Lutfi Barkan, *buleymaniye Cami ve Imareti Insaati 1550—1557*, I cilt, Ankara 1972.

⁷⁴ Р. Петровић, *Истраживачки и превентивни сликарско-конзерваторски радови у Царевој џамији у Сарајеву*, Гласник Друштва конзерватора Србије бр. 10, Београд 1986, 92—93.

L'architecture et la peinture murale de la Mosquée impériale de Sarajevo (XVIe siècle)

ANDREJ ANDREJEVIĆ

Vers le milieu du XVe siècle, le bey Isa Ishaković commandant en chef des confins militaires turcs, jeta les fondations d'un bourg turc sur remplacement de l'actuelle ville de Sarajevo, non loin d'une agglomération médiévale, centre commercial, qui portait le nom de Staro Trgovište (Marché ancien). Il y fit aussitôt construire plusieurs bâtiments importants qui devaient donner au bourg une physionomie orientale: une habitation des derviches (tekija), un établissement de bains avec un aqueduc (hammam), un pont franchissant la Miljacka, un sérail qui était destiné au gouverneur et qui devait donner le nom à toute l'agglomération, un caravansérail («Kolobara han») et une mosquée. Celle-ci porta, dès le début, le nom du sultan Méhémet II, si bien que dans toutes les sources historiques postérieures elle était désignée comme Mosquée impériale. C'est là la raison pour laquelle elle ne figurait pas dans la charte de fondation du bey Isa Ishaković et que celui-ci ne légua pas les moyens qui devaient couvrir les frais de son entretien à l'avenir. Des documents turcs un peu postérieurs montrent nettement que les traitements de ceux qui la desservaient étaient prélevés sur les recettes qu'assuraient les propriétés foncières de l'État, situées aux environs de Sarajevo et de Visoko.

Lors d'une percée de l'armée conduite par Matthieu Corvin, roi de Hongrie, jusqu'à la ville turque de Sarajevo, en 1480, cette mosquée fut gravement endommagée dans un incendie. Toutefois, elle continua à remplir sa fonction, plus ou moins bien, jusqu'en 1565 ou 1566, date à laquelle elle fut démolie pour être substituée, sur l'ordre du sultan, par une nouvelle Mosquée impériale (fig. 1). Elle fut bâtie sur l'emplacement de l'ancienne mosquée, à l'endroit qui fait le noyau de l'enceinte actuelle: c'est un espace cultuel en forme de cube, surmonté d'une coupole et flanqué d'un minaret à sa gauche. La solution architectonique de cette mosquée la fait appartenir au type standard des édifices à une seule pièce et à coupole, courant à l'époque classique de l'architecture turque. Son intérieur imposant, en forme de cube (13,15X X13,20 m), soutient une coupole dont le diamètre est de 13 mètres et dont le sommet se trouve à une hauteur de 19,60 m (fig. 2). Le passage entre la base carrée de la mosquée et le tambour de la coupole a été exécutée à l'aide de trompes, divisées chacune en trois sections. Le minaret, très svelte et bâti avec des pierres, atteint une hauteur de 47 mètres et se range parmi les plus beaux de Bosnie-Herzégovine.

Beaucoup plus tard, sans doute après le grand incendie que le prince Eugène de Savoie alluma en 1697, ou, encore plus probablement, en 1779, on flanqua le noyau de la mosquée, à gauche et à droite, d'un espace allongé. Ces deux espaces qui avaient la forme de portiques latéraux, étaient couverts de toits à une seule pente. Les

intervalles entre les colonnes furent murés en 1848, lorsque, selon le désir du sultan, le pacha Fadil Šerifović fit rénover l'édifice et lui fit accoler le portique d'entrée actuel.

Les analyses effectuées depuis 1980 jusqu'ici ont établi, à l'intérieur de la Mosquée, six couches de peinture à fresque exécutées tout au long des siècles. Des documents écrits fournissent des données sur quatre de ces couches, tandis que la signature, conservée sur l'édifice, nous informe que la dernière des interventions fut faite en 1930 par «Jozane Karl, Maler». La couche la plus ancienne, celle de la seconde moitié du XVIe siècle, présente assurément les plus grandes valeurs du point de vue de l'histoire de l'art et de l'esthétique. Une partie de cette couche s'est conservée dans la coupole et dans l'espace situé audessous de la coupole. Dans la calotte de la coupole cette couche comprend la décoration en forme de frise de boutons à fleur (fig. 8 et 9), la même que l'on trouve gravée, en guise de bande décorative, dans les murs de pierre de la partie inférieure du minaret. La seconde zone de cette phase la plus ancienne est constituée, dans le tambour de la coupole, par une ornementation florale comportant des médaillons (fig. 10 et 11). La troisième zone est formée de huit grandes rosaces peintes (dont le diamètre est d'un mètre quarante) qui se déploient dans les triangles sphériques, disposés audessous du soubassement cylindrique de la coupole (fig. 12), tandis que la quatrième zone présente des frises de vases stylisés, peints au pied des trompes d'angle (fig. 13).

En ordonnant et en exécutant, dans les zones supérieures, les éléments de cette ornementation florale touffue, le peintre décorateur (nacache) n'employa pas la technique utilisée en 1551 dans la décoration de la célèbre Mosquée d'Aladja dans la petite ville bosnienne de Foča et consistant à cerner en creux les parcelles peintes, leurs bordures ou contours. Ici, les formes plus ou moins importantes étaient calquées à l'aide de cartons préalablement préparés; leurs contours étaient ensuite exécutés par de légers coups de pinceau et, à la fin, les ornements dessinés et les parties du fond peu importantes étaient remplis de couleurs. En adoptant un coloris réduit à quelques couleurs seulement — gris verdâtre pour le fond, blanc et noir pour les contours délicats, vert et bleu pour les ornements et vermeil pour les parties centrales et périphériques des motifs — le peintre cherchait manifestement à décorer toutes les surfaces murales qui, dans les fondations des grands dignitaires turcs les plus riches étaient recouvertes de carreaux de faïence peinte, plus durables et de beaucoup plus précieux.

La décoration peinte de même caractère a été découverte par des sondes sur la ceinture de pierre de la chaire (fig. 14). Cependant,

comme les travaux de restauration ne sont pas encore achevés, il se peut que des parties de cette couche peinte soient découvertes aussi dans les registres inférieurs de la Mosquée, entre les fenêtres et, surtout sur le mur du mihrab. De toute façon, la couche peinte la plus ancienne de ce monument de l'art islamique représente un anneau important de la chaîne

assez réduite de mosquées décorées de cette manière. Grâce au caractère le plus souvent floral et à l'ordonnance de sa décoration peinte, la Mosquée impériale de Sarajevo complète dès à présent nos connaissances, plutôt maigres jusqu'à tout récemment, sur le développement de la peinture murale islamique du XVIe siècle dans cette partie des Balkans.